

Filip Novosel

SELJACI I SELJAČKI SVIJET KASNOGA SREDNJEG VIJEKA U KNJIŽEVNIM DJELIMA HRVATSKIH PISACA 15. I 16. STOLJEĆA

Filip Novosel
Markuševečka cesta 71
Zagreb

UDK 316.334.55(497.5)"14/15"
394(497.5)"14/15"(093)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 31.8.2011.
Prihvaćeno: 16.10.2012.

Glavna je tema ovoga rada seljak dalmatinske obale u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka. Uz brojnu literaturu pretežito zapadnoeuropskih i američkih povjesničara, kao glavni izvor pri proučavanju seljaštva na hrvatskom prostoru poslužila su djela hrvatske renesansne književnosti, ponajprije pastorale i komedije, u prvom planu djela Marina Držića, ali također u većoj mjeri i ona autora poput Petra Zoranića i Martina Benetovića. Nakon teorijskog pregleda dosadašnjih ostvarenja u hrvatskoj i svjetskoj historiografiji o temi seljaštva, glavni dio rada usmjeren je prema pogledu na seljaka iz perspektive hrvatskih intelektualaca 15. i 16. stoljeća. Na temelju proučenih izvora, slika seljaka podijeljena je na dva dijela. Dok se u prvom donosi opis idealne slike seljaka producirane u izvorima, u drugom se dijelu govori o seljačkom svakodnevnom životu, od radnih aktivnosti, interakcije s gradom, muško-ženskih odnosa do prehrane i na kraju utjecaju dolaska Osmanlija na njihov život. Na samom se kraju rada daje usporedba zapadnoeuropskih i dalmatinskih slika seljaka dobivenih na temelju književnosti.

Ključne riječi: srednji vijek, renesansa, seljaštvo, hrvatska književnost, pastorala, komedija, Marin Držić

Uvod: dosadašnje spoznaje historiografije. Cilj i metode rada

U srednjovjekovnom društvu podijeljenom na tri reda, društvu onih koji mole, onih koji ratuju i onih koji rade, upravo je ovaj posljednji, seljak, bio najbrojniji, ali i daleko najmanje cijenjen pripadnik tog društva te samo pasivni akter u glavnim političkim zbivanjima u prošlosti. Lako se može uočiti kako je seljak često kroz povijest bio preziran, stereotipiziran ili uglavnom jednostavno ignoriran i zanemarivan, s iznimkom ozbiljnijeg interesa za seljačke ustanke koji opet nisu nimalo pogodovali

poboljšavanju njegove slike kod drugih. Starija i tradicionalnija historiografija nije se pretjerano trudila ozbiljnije utjecati na preispitivanje takve slike. No, pri tome se, između ostaloga, mora uzeti u obzir i činjenica da seljak o sebi nije ostavio pisanih spomenika, nego su se za to uglavnom "pobrinuli" ostali njegovi suvremenici.¹ S obzirom na spomenute stavove, postavlja se pitanje jesu li to činili i u približno dovoljnoj mjeri, ali jedan od razloga koji je tome mnogo pridonio i stoga se ne bi smio zanemariti jest tadašnja, kao uostalom i kasnija, općenito slabo rasprostranjena pismenost.

Ipak, istraživanje seljaštva danas je u historiografiji mnogo više zastupljeno na razne načine, počevši od sinteza povijesti uopće ili onih koje se ograničuju na srednji vijek poput, primjerice, dijelova i članaka u zbirci *Povijest* urednika Enrica Cravetta² te pogotovo *The New Cambridge Medieval History*,³ ili pak kao što je to učinio Jacques Le Goff u knjizi *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*.⁴ Uz općeniti srednjovjekovni kontekst, seljaštvom su se unutar srednjovjekovnog društva u svojim djelima bavili primjerice Marc Bloch,⁵ Georges Duby⁶ i Christopher Dyer,⁷ a brojni europski i američki povjesničari posvetili su svoja istraživanja prvenstveno seljačkom društvenom sloju i raznim aspektima njihovog života, poput radova Paula Freedmana,⁸ Emmanuela Le Roy Laduriea,⁹ Pierrea Bonnassiea,¹⁰ Guya Boisa¹¹ i drugih. No, naravno da se proučavanje seljaka ne ograničava samo na razdoblje srednjega vijeka, pa uz

¹ Zanimljivo je kako Dante u jednoj svojoj latinskoj eklogi spominje upravo "šutljive seljake", vidi: Ernst R. Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1998., str. 562. Općenito o problemu istraživanja srednjeg vijeka na temelju literarnih izvora, zanimljiva razmišljanja daje Georges Duby u jednom svom djelu (*Tri reda ili imaginarij feudalizma*, Zagreb 2007., str. 21-29).

² Usp. Giuseppe Sergi, *Razvoj vlastelinstva i feudalna struktura*, u: *Povijest*, knj. 6, ur. Enrico Cravetto, Zagreb 2007., str. 202-209; Franco Cardini, *Komunalni pokret*, u: *Povijest*, knj. 6, str. 452-453; Ruggiero Romano, *Demografske promjene u Europi*, u: *Povijest*, knj. 7, str. 366-371.

³ Chris Wickham, *Rural society in Carolingian Europe*, u: *The New Cambridge Medieval History* (dalje: *NCMH*), sv. 2, ur. Rosamond McKitterick, str. 510-537; Robert Fossier, *Rural economy and country life*, u: *NCMH*, sv. 3, ur. Timothy Reuter, str. 27-63; Isti, *Rural economy and demographic growth*, u: *NCMH*, sv. 4, ur. David Luscombe i Jonathan Riley-Smith, str. 11-46; Gérard Sivéry, *Rural Society*, u: *NCMH*, sv. 5, ur. David Abulafia, str. 38-49; Paul Freedman, *Rural society*, u: *NCMH*, sv. 6, ur. Michael Jones, str. 82-101; Christopher Dyer, *Rural Europe*, u: *NCMH*, sv. 7, ur. Christopher Allmand, str. 106-120

⁴ Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb 1998., posebice str. 235-238, 280-283, 387-390, 395-398.

⁵ Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001., posebice str. 236-271.

⁶ Duby, *Tri reda*, posebice str. 61, 77-78, 100, 122, 228, 327, 341-342.

⁷ Christopher Dyer, *Standards of living in the later Middle Ages*, Cambridge 1993., str. 109-187, 287-296, te posebice za literaturu: str. 321-322.

⁸ Paul Freedman, *Images of the Medieval Peasant*, Stanford 1999. Prikaz toga djela vidi u: Suzana Miljan, *Srednjovjekovni seljak i slika o njemu u ogledalu suvremenog američkog medievista, Lucius Zbornik radova Društva studenata povijesti Hrvatskih studija "Ivan Lučić-Lucius"* (dalje: *Lucius*), god. 5, br. 8-9, Zagreb 2006., str. 275-285.

⁹ Emmaniel Le Roa Ladurie [Emmanuel Le Roy Ladurie], *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.*, Sremski Karlovci 1991.

¹⁰ Pierre Bonnassie, *From slavery to feudalism in south-eastern Europe*, Cambridge 1991.

¹¹ Guy Bois, *The transformation of the year one thousand: the village of Lournand from antiquity to feudalism*, Manchester 1992.

medijeviste postoje i brojni drugi povjesničari čiji je interes također bilo seljaštvo unutar nekih drugih razdoblja.¹² Svi su oni svojim radovima dali velik doprinos razumijevanju kompleksnog srednjovjekovnog društva i položaja seljaka u njemu.

Iako su se pojedini hrvatski povjesničari, poput primjerice Tomislava Raukara u knjizi *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*,¹³ bavili tom temom na gore opisani način, na žalost, u hrvatskoj historiografiji takvo zanimanje za problem seljaštva uglavnom ne postoji.¹⁴ Naše je povjesničare seljak uglavnom zanimao samo u srazu s drugim staležima, u raznim ekstremnim situacijama, ponajprije kao pokretač buna, čime je onaj pravi, uobičajeni i svakodnevni život bez oružja i ozbiljnih sukoba, što ga je zapravo većina njih i proživjela, uglavnom ostao zanemaren, pa je i količina literature o toj temi još uvijek nedovoljna.¹⁵ Na planu istraživanja cjelokupnog života seljaka u prošlosti kod nas je u stanovitoj, ali još uvijek nedovoljnoj mjeri, pridonijela arheologija,¹⁶ ali ovdje valja istaknuti etnologiju sa svojim dobrim rezultatima, kao znanost koja svoj rad temelji ne samo na proučavanju usmene seljačke kulture, već i izvora koji će se koristiti u ovome radu.¹⁷

¹² Bogat popis literature o toj temi navodi i Damir Karbić koji se također, iako među rijetkima, bavio tematikom seljaštva u srednjem vijeku na primjeru Hrvatske (Mogućnosti proučavanja svakodnevice u seoskim naseljima srednjovjekovnoga šibenskog zaleđa, *Kolo*, god. 16, br. 4, Zagreb 2006., str. 152-153). Uz članak Damira Karbića, o temi seljaštva u svjetskoj historiografiji usp. i prikaze izabranih djela: Marko Jerković, Porijeklo podčinjenosti srednjovjekovnih katalonskih seljaka, *Lucius*, god. 4, sv. 6-7, Zagreb 2005., str. 391-396; Vedran Klaužer, Žrtve katalonske "privatizacije" u XII. stoljeću, *Lucius*, god. 4, sv. 6-7, str. 397-405; Joško Pavković, Saga o jednom srednjovjekovnom selu, *Lucius*, god. 4, sv. 6-7, str. 406-412; Danijela Marušić, Kasnosrednjovjekovno seljaštvo u novoj sintezi srednjovjekovne povijesti, *Lucius*, god. 4, sv. 6-7, str. 413-420. Za istraživanja kasnijeg razdoblja koje se direktno nastavlja na srednji vijek, npr. vidi: Peter Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, Zagreb 1991.

¹³ Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 2002., str. 8-24.

¹⁴ Uz ranije spomenute radove Karbića i Raukara, za kasnija razdoblja, vidi: Lovorka Čoralčić, Literatura o agrarno-proizvodnim odnosima u Dalmaciji u srednjem vijeku, *Historijski zbornik*, sv. 44, Zagreb 1991., str. 211-232; Ista, Agrarno-proizvodni odnosi u Dalmaciji XVI.-XVIII. stoljeća. Izvori i historiografija, *Historijski zbornik*, sv. 45, Zagreb 1992., str. 125-138; Stijepo Obad, *Dalaminatsko selo u prošlosti*, Split 1990.

¹⁵ Za seljačke bune općenito, usp.: Josip Adamček, *Bune i otpori*, Zagreb 1987.; Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI. i XVII. stoljeću*, Beograd 1976.; Stjepan Antoljak, *Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1956. Kada je riječ o seljačkim pobunama i nemirima, najpoznatija je svakako buna iz 1573. godine koja se vjerojatno spominje u svim radovima koji se bar dotiču tog razdoblja, a nije ju zaobišla kako devetnaestostoljetna književnost, tako ni glazbena pa i filmska umjetnost 20. stoljeća. Taj je događaj inspirirao Augusta Šenou da napiše svoje poznato djelo *Seljačka buna*, Vatroslava Mimicu da snimi film jednako naslova te Ivicu Krajača, Karla Metikoša i Miljenka Prohasku da naprave prvu hrvatsku rock-operu pod naslovom *Gubec-beg*.

¹⁶ Istraživanjem srednjovjekovnih ruralnih lokaliteta bavi se, primjerice, Tajana Sekelj Ivančan (Arheološka istraživanja srednjovjekovnog naselja na položaju Rudičevo u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, sv. 3, Zagreb 2007., str. 45-50; Nastavak istraživanja na položaju Prečno pole I u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, sv. 3, str. 51-55).

¹⁷ O upotrebi književnosti za etnološka istraživanja, vidi: Vitomir Belaj, Povijest etnološke misli u Hrvata, u: *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, ur. Jasna Čapo Žmegač i dr., Zagreb 1998., str. 340-341; Jadranka Grbić, Pojam *naroda* u starijoj etnološkoj literaturi, u: *Narodne i/ili nacionalne čipke*, ur. Tihana Petrović, Lepoglava 2004., str. 10-11. Zanimljivo je da se sam Franjo Rački, koji je kao jedan od osnivača hrvatske suvremene etnologije ipak prvenstveno povjesničar, zalaže za čvrstu suradnju povijesti i

S obzirom na to da, kao što sam već napomenuo, izvora koje su pisali sami seljaci nema, već su svi zapisi uglavnom pogledi drugih, u ovom će se slučaju kao svjedoci analizirati hrvatski, ponajprije dalmatinski, književnici 15. i 16. st., svi određena iz urbanih sredina.¹⁸ Posebice će biti analizirana djela dramskih pisaca, kao što su Dubrovčani Marin Držić (1508.-1568.) i Nikola Nalješković (oko 1500.-1587.), te Hvaranin Martin Benetović (oko 1550.-1607.). Nadalje, za proučavanje pastoralnog svijeta, uz već spomenutog Marina Držića, od velike će važnosti biti tvorac prvog hrvatskog romana Petar Zoranić (1508.-između 1543. i 1569.) i Hvaranin Petar Hektorović (1487.-1572.). Ni ostali pisci spomenutog razdoblja neće biti zanemareni, ali će se spominjati u manjoj mjeri, s obzirom na to da se kroz djela ovdje naznačenih književnika može najdetaljnije dobiti slika onodobnog ruralnog svijeta koji je sačinjavao najbrojniji dio srednjovjekovnog društva,¹⁹ opet u onim granicama koliko će se to pokazati mogućim s obzirom na vrstu izvora. Time će ovaj rad nastojati dati barem mali doprinos pokušaju zaokruživanja slike o seljačkom životu na području Hrvatske, života koji predstavlja veliko područje i pruža brojne mogućnosti povjesničarima za istraživanja te svakako time nameće mnoga pitanja od kojih će se ovdje razmotriti samo neka. Naravno, u radu se neće zanemariti ni dosadašnja istraživanja koja su se temeljila na drugim vrstama izvora kako bi se dobiven pogled iz perspektive pisaca što bolje objasnio.

Još bi samo trebalo upozoriti da, s obzirom na posebnu ulogu književnih djela u ovom radu, različitu od one standardne u znanosti o književnosti, literaturu koja se time bavi koristit ću u najmanjoj mogućoj mjeri kako bi se preventivno uklonila bilo kakve potencijalne prevelike digresije u književno-povijesno područje.²⁰ Sami se izvori, ukoliko to nije nužno, također neće dijeliti po standardnim shemama književnih rodova i vrsta, niti na latinsku i književnost na hrvatskom jeziku (kako na latinici, tako i na glagoljici ili ćirilici), kako je to uobičajeno u književnoznanstvenim

etnologije. O tome usp.: Vesna Čulinović-Konstantinović, *Historijski prikaz etnoloških istraživanja i interesa za narodnu kulturu u Hrvatskoj, Etnološka tribina*, god. 9, br. 2, Zagreb 1979., str. 70-71. Iz etnološke perspektive i Antun Radić jako dobro uočava etiketiranje seljaka kao "zaostalog" u odnosu na druge društvene slojeve i nastoji objasniti taj fenomen (usp.: Jasna Čapo Žmegač, Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja, *Narodna umjetnost*, god. 34, br. 2, Zagreb 1997., str. 25-26).

¹⁸ Iako je nositelj kulture grad, ne može se reći kako umjetničko stvaralaštvo, prvenstveno u usmenom obliku kada se radi o umjetnosti riječi, nije postojalo i na selu, u kakvom god ono položaju u odnosu na grad bilo. To napominje i Tomislav Raukar u zaključku svog djela o hrvatskom srednjovjekovlju (str. 522). Postojanje seoske kulture ovdje nije upitno. Uostalom, ako se uzme u obzir činjenica da rani oblici kulture datiraju mnogo prije pojave prvih civilizacija, nastanka gradova i pisma, bilo bi neozbiljno sumnjati u postojanje nepisane kulture seoskog stanovništva u razdoblju srednjeg vijeka

¹⁹ Razmatranja o brojnosti seljaka u srednjovjekovnoj Hrvatskoj kroz usporedbu s ostalim društvenim slojevima, vidi u: Raukar, *Seljak i plemić*, str. 8-9. O problemu broja seljačkog stanovništva u Europi, vidi: Karbić, *Mogućnosti proučavanja*, str. 151.

²⁰ Literatura o hrvatskoj renesansnoj književnosti, kao razdoblju iznimno bogatog i kvalitetnog književno-umjetničkog djelovanja hrvatskih književnika, vrlo je brojna. Za sinteze, vidi: Slavko Ježić, *Hrvatska književnost*, Zagreb 1993., str. 65-101; Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 2003., str. 27-145; Nikica Kolumbić, *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*, Zagreb 1980.

klasifikacijama, nego će biti prilagođeni isključivo potrebama povjesničarskih metoda istraživanja. O pojedinim spominjanim piscima, kojima ovo razdoblje obiluje, također neće posebno biti riječi, nego će se bibliografija o njima nalaziti u bilješkama. No, jednu podjelu, iako ne književnu u strogom smislu riječi, potrebno je istaknuti. Hrvatska renesansna književnost u velikoj je mjeri geografski određena, što je pak uvelike bilo uzrokovano i onodobnom političkom razjedinjenošću hrvatskih zemalja, o kojoj je već bilo riječi u uvodnom dijelu, pa se takvo stanje odrazilo i na slabe veze u kulturnim krugovima hrvatskog sjevera i juga. Dok je Dalmacija bila pod jakim utjecajem Italije, uslijed čega je razvila bogatu književno-umjetničku djelatnost, sjeverna Hrvatska je gravitirala prema srednjoeuropskim kulturnim centrima, kakvo je u 15. st. za vrijeme kralja Matijaša Korvina bio Budim. No, Srednja Europa ipak je stajala na periferiji renesansnih zbivanja i njezina se dostignuća, uz poneku iznimku, nisu mogla mjeriti sa svojim talijanskim uzorima. Zbog toga, tekstova koji bi ovdje bili zanimljivi i korisni za stvaranje slike seljačkog svijeta na sjeveru Hrvatske gotovo da i nema.²¹

Nadalje, uz različitu književnost, među sjevernim i južnim hrvatskim krajevima velike su razlike i u ekonomskim, društvenim, pravnim i političkim prilikama. Sve je to uzrokovalo i različitosti među statusima seljaka, ali i ostalim društvenim slojevima. Naime, dalmatinski se seljak u pravnom smislu nije razlikovao od dalmatinskog patricija i klasični feudalni odnos među njima nije postojao pa tako ni bune, kada bi izbile, nisu imale socijalni, nego politički karakter kojima je glavni cilj bio pribaviti pučanima veći udio u vlasti. Naprotiv, prilike su u Hrvatskoj i Slavoniji, pogotovo nakon što su ratovi s Osmanlijama postali dio svakodnevnice, bile su potpuno drukčije.²² Kada se u kasnom srednjem vijeku pridoda i istovremeno postojanje različitih državnih tvorevina na području pojedinih hrvatskih zemalja, što je dodatno pridonijelo kompleksnosti društvene slike u njima, još se manje može govoriti o poistovjećivanju seljaka s teritorija Mletačke Republike i onog kojim su vladali Habsburgovci, a o Osmanskom Carstvu da se i ne govori.

* * *

Prije početka istraživanja gore navedene teme, potrebno bi bilo razjasniti nekoliko specifičnosti o korištenju ove vrste izvora za povijesna istraživanja, naravno, ako odmah na početku pretpostavimo kako gledanje umjetnosti profesionalno

²¹ O razvoju književnosti u sjevernim hrvatskim krajevima, usp.: Kolumbić, *Hrvatska književnost*, str. 170-173; Ježić, *Hrvatska*, str. 97-101.

²² O društvenim prilikama u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji kao preduvjetima za podizanje buna, vidi: Klaić, *Društvena*, str. 17-20, 51-73; Josip Adamček, *Seljačka buna 1573.*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981., str. 41, 58. Više o društvenim odnosima u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, vidi: Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985., str. 141-158. Za razdoblje ranog novovjekovlja, usp.: Josip Adamček, *Ekonomsko-društveni razvoj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u 16. i 17. st.*, u: *Društveni razvoj*, str. 15-40; Tomislav Raukar, *Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji*, u: *Društveni razvoj*, str. 103-126; Miroslav Bertoša, *Društvene strukture u Istri (16.-18. st.)*, u: *Društveni razvoj*, str. 127-152; Josip Lučić, *Društveni odnosi u Dubrovačkoj Republici od 16. do 19. st.*, u: *Društveni razvoj*, str. 153-173.

deformiranim očima povjesničara nije promašaj. No, s obzirom na to da ovaj rad nije prvi ovakvog tipa, nadam se da je tom činjenicom ovaj pokušaj već barem djelomično argumentiran. Uostalom, može se odmah spomenuti jedan primjer povjesničara čije se istraživanje oslanja na umjetnička djela. Veliki francuski medijevist Georges Duby i sam je bio svjestan kompleksnosti odnosa umjetnosti i znanosti istaknuvši u predgovoru svog djela *Vrijeme katedrala* kako je teško – i gotovo uvijek uzaludno – govoriti o umjetničkim djelima jer su ona stvorena da bi ih se gledalo (u ovom slučaju čitalo) i da se savršenijeg načina njihovog prikazivanja ne može ni poželjeti.²³ Naravno, ovom se mišlju neću slijepo voditi, kao što se uostalom nije vodio ni sam njezin autor, ali nikako nemam namjeru zanemariti umjetničku komponentu ove vrste izvora i time ga poistovjetiti s bilo kojim drugim arhivskim dokumentom, jer ona zasigurno može samo pomoći u pokušaju davanja što kvalitetnijih odgovora na pitanja koja će ovdje biti postavljena.

Kada se govori o bilo kojem izvoru, prvo i najvažnije pitanje koje se postavlja vjerojatno je pitanje njihove kompetencije. Koliko je umjetničko djelo, u odnosu na ostale vrste izvora, primjenjivo u povijesnim istraživanjima? Uz gore spomenutu Dubyevu opasku, Peter Burke u svom djelu *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*, ingeniozno i vrlo detaljno analizira brojne načine na koje se likovna umjetnost može koristiti te upozorava na brojne “zamke” karakteristične za upotrebu materijala te vrste pri povijesnim istraživanjima.²⁴ Što se književnosti tiče, ona nikako nije zanemarena u povijesnim istraživanjima, bilo da se koristi kao glavni izvor ili samo potkrepljuje neke druge vrste izvora. Do danas su brojni povjesničari koristili upravo književna djela za proučavanje različitih tema srednjovjekovne povijesti, naravno ne nužno samo za proučavanje seljaštva (iako su to u velikoj mjeri bili upravo povjesničari čiji je glavni interes bio socijalna povijest), što se može vidjeti na brojnim primjerima.²⁵ Mnogi povjesničari koji su se bavili epidemijom Crne smrti 1348. godine, vrijedan su izvor našli u djelu *Decameron* Giovannina Boccaccia,²⁶ a

²³ Georges Duby, *Vrijeme katedrala*, Zagreb 2006., str. 7.

²⁴ Peter Burke, *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*, Zagreb 2003., posebice za prikaze seljaka, str. 144-146. O prikazima seljaka na slikama, vidi i: Freedman, *Images of the Medieval*, str. 20-21, 28-29, 65-70, 90-92, 144-145, 152, 160, 179-180, 224-225, 232-233, 270-271. Raukar za hrvatske prilike naglašava društvenu ulogu svih vrsta umjetnosti (*Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 312). Glazba se također ne smije zanemariti, no s obzirom na njenu još apstraktniju prirodu u odnosu na ostale umjetnosti, o njoj se ovdje teže može govoriti. Ipak, kao primjer zanimljivog pristupa glazbi u kontekstu općeg kulturnog fenomena pod nazivom manirizam, usp.: Gustav R. Hocke, *Manirizam u književnosti*, Zagreb 1984., str. 156-165, 169-176. Također, nešto tradicionalniji pristup odnosu glazbe i društva, vidi: Jacob Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb 1997., str. 357-359.

²⁵ Da korištenje književnog djela za potrebe povijesnih istraživanja nije novost, pokazuje i Johan Huizinga koji se temeljito služio *Romanom o ruži* u svom djelu *Jesen srednjeg vijeka* (Zagreb 1991., str. 80) napisanom još 1919. godine. Nezaobilazan primjer pri bogatom korištenju književnih djela za povijesna istraživanja je zbirka eseja Jacquesa Le Goffa pod naslovom *Srednjovjekovni imaginarij* (Zagreb 1993., str. 7-26, 135-142, 157-257, 307-319). Konkretno za istraživanje seljaka u srednjem vijeku na temelju književnosti, usp.: Freedman, *Images of the Medieval*, str. 3, 8, 18-19, 131-173.

²⁶ Kao primjer korištenja Boccacciovog *Decamerona* za istraživanje Crne smrti, vidi npr.: Philip Ziegler, *The Black Death*, Stroud 2010., str. 7.

vrlo velik broj povjesničara u različitim kontekstima spominje *Canterburyjske priče* Geoffreya Chaucera,²⁷ dok su djela Dantea Alighierija postala gotovo neizbježna,²⁸ a predmetom zanimanja često su bila i brojna manje poznata ili gotovo zaboravljena djela. Niti pri istraživanju kasnijih razdoblja, takva se situacija ne mijenja.²⁹ Ipak, dok su, kako književna tako i ostala umjetnička djela, u svjetskoj historiografiji u velikoj mjeri odavno uobičajena, za hrvatsku se ne može reći da je tako.³⁰ Umjetnička djela u većoj mjeri očito još uvijek predstavljaju suviše nekonvencionalnu vrstu izvora koji bi se koristili za povijesna istraživanja. Kod nas je granica povijesti i povijesti umjetnosti, književnosti ili glazbe do danas, kada se u svim znanostima teži interdisciplinarnim pa i multidisciplinarnim pristupima problemima svake vrste, ostala strogo određena, zbog čega moguća istraživanja na spomenuti suvremeni način kasne za europskom i svjetskom historiografijom.³¹ Da takav pristup ograničava, odavno je upozorio Marc Bloch objasnivši svoju tvrdnju kako je iluzija zamišljati da svakom historijskom problemu odgovara samo jedna vrsta izvora, zbog čega ima malo znanosti kao što je povijest koje su prisiljene istodobno koristiti tolike različite eruditske tehnike. Ovu tvrdnju objasnio je time što je naglasio kako su ljudske činjenice kompleksne.³² Sve u svemu, na pitanje o kompetentnosti umjetničkog djela kao povijesnog izvora jednako vrijednog kao i bilo koji drugi, moglo bi se odgovoriti pozitivno. Naravno, uz uvjet da mu se pristupi sa stanovitim oprezom, no oprez je ionako potreban za rad na svakom izvoru, stoga ovdje ne igra posebnu ulogu.

Tu je također i pitanje ovog, na prvi pogled problematičnog, vremenskog nesklada između pojmova srednjovjekovni seljak i renesansna književnost. Pri tome se mora uzeti u obzir koliko su promjene u seljačkom svijetu bile polagane, što pokazuju brojni primjeri koji se mogu naći u suvremenim istraživanjima razdoblja koje se direktno nadovezuje na srednji vijek, razdoblja od 15. do 18. st., poput radova Philippea Arièsa, Petera Burkea ili Raffaella Sarti, autora koji se i sami povremeno referiraju na srednjovjekovnu baštinu.³³ Ta činjenica svakako ide u prilog ovom, na prvi pogled, nesrazmjeru pri istraživanju srednjovjekovne tematike na temelju ka-

²⁷ Za korištenje Chaucerovih *Canterburyjskih priča*, vidi npr.: Freedman, *Images of the Medieval*, str. 35.

²⁸ Za Danteovu *Božanstvenu komediju*, usp.: DUBY, *Vrijeme katedrala*, str. 140. Štoviše, autor u ovom djelu za *Božanstvenu komediju* kaže kako ju je moguće smatrati katedralom (str. 255).

²⁹ Na sličan način različitim temama novog vijeka bavi se, primjerice, Philippe Ariès koristeći se onodobnim pjesništvom, Peter Burke u velikoj mjeri koristi narodno pjesništvo, a Paul J. Young služi se djelima Abbé Prévosta, usp.: Filip Arijes [Philippe Ariès], *Vekovi detinjstva*, Beograd 1989., str. 44; Burke, *Junaci*, str. 19; Paul J. Young, *Osvajanje Istoka: turska avantura markiza de Renoncoura, Lucius*, god. 6, sv. 10-11, Zagreb 2007., str. 231-245.

³⁰ Uopće o važnosti upravo šesnaestostoljetne književnosti za cjelokupnu hrvatsku kulturu iz povjesničarske perspektive, vidi: Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 443-456.

³¹ No, i ovdje vrijedi da za svako pravilo postoji iznimka. Naime, proučavanjem dubrovačke gradske svakodnevnice na temelju detaljne komparativne analize djela Marina Držića i arhivske građe kako bi utvrdila stvarnost Držićevog teatarskog svijeta, bavila se Slavica Stojan (*Slast tartare – Marin Držić u svakodnevnici renesansnog Dubrovnika*, Dubrovnik, 2007.).

³² Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Zagreb 2008., str. 82-83.

³³ Arijes, *Vekovi*, str. 35-57; Burke, *Junaci*, str. 133-135; Raffaella Sarti, *Živjeti u kući*, Zagreb 2006., str. 103.

snijih izvora, posebice renesansne književnosti koja po umjetničkim kriterijima više nikako ne pripada srednjem vijeku, štoviše, na sve što je srednjovjekovno gleda s prezirom. Kako taj vremenski razmak nije problem, dokazali su i povjesničari koji su se koristili kasnijim književnim djelima za svoja istraživanja srednjeg vijeka.³⁴ Uostalom, i sam pojam "srednji vijek" vrlo je upitan po svojim kronološkim granicama te se o njemu u historiografiji dosta raspravljalo,³⁵ a i razdoblje kraja 15. st. koje se najčešće uzima kao kraj srednjeg i početak novog vijeka, unatoč događajima koji su slijedili poput umjetničkog procvata, zemljopisnih otkrića te dostignuća Kopernika i Galilea, nipošto nije mirno, stabilno i prosperitetno.³⁶ No, bez obzira na to kada srednji vijek završavao, a novi započinjao, činjenica je da se ta promjena u svim dijelovima Europe nije dogodila istovremeno niti jednakim intenzitetom, a sve je to zapravo uzrokovalo prožimanje srednjovjekovlja i renesanse te nemogućnost određivanja čvrstih vremenskih granica europske kulturne povijesti kao i povijesti uopće.³⁷ S obzirom na brzinu promjena, ovdje se može postaviti i pitanje koliko je srednjovjekovni seljak zapravo bio specifičan u odnosu na ostala razdoblja, a koliko je on jednostavno seljak u srednjem vijeku koji se bitno ne razlikuje od svojih neposrednih nasljednika jer, naime, ovdje se zapravo ne radi o pogledu renesansnog književnika na seljaka u srednjem vijeku kao nekom prošlom vremenu, nego o pogledu na svog suvremenika koji, unatoč kulturnom razvoju elite malog broja ljudi, i dalje živi nepromijenjenim načinom života. S druge strane, samo se seljaštvo mijenjalo i tijekom srednjeg vijeka pa ovo pitanje zahtijeva komparaciju različitih povijesnih epoha, što ipak prelazi okvire ovoga rada.

Uz gore navedene razloge kojima sam nastojao uskladiti taj prividni nesklad uzrokovan vremenskim razlikama između predmeta proučavanja i izvora te poka-

³⁴ Za primjer se može uzeti Freedman koji uspoređuje seljake srednjeg vijeka s kasnijim razdobljima (*Images of the Medieval*, str. 172-173, 179). Kao primjer za istraživanja u hrvatskoj historiografiji može poslužiti djelo Gordana Ravančića o krčmama u srednjovjekovnom Dubrovniku gdje se autor koristi kasnijom ekonomskom i didaktičko-filozofskom literaturom (*Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001., str. 47-50). Raukar pak naglašava i ulogu mijena umjetničkih oblika kroz dugo trajanje srednjega vijeka (*Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 312).

³⁵ O tom problemu vidi: Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 13.-17. Uopće o problemima datiranja pojedinih epoha i zbrci koju oni mogu unijeti ukoliko se suviše inzistira na tome te o svim specifičnostima koje se javljaju prilikom pokušaja određivanja nekih kronoloških granica, vidi: Bloch, *Apologija*, str. 158-166.

³⁶ Idealnu sliku razdoblja nakon "mračnog" srednjeg vijeka još u drugoj polovici 19. st. razbija Jacob Burckhardt započevši svoje djelo *Kultura renesanse u Italiji* upravo prikazivanjem Italije tiranija i ratova (Prvi dio, str. 1-123). Ipak, pitanje je koliko je sam Burckhardt zapravo imao namjeru prikazivati odnos srednjeg vijeka i renesanse na taj način. Makar se ne odnosi direktno na ovo pitanje, ovdje se u obzir mora uzeti i Le Goffova kritika Burckhardtovog djela (*Srednjovjekovni imaginarij*, str. 14).

³⁷ Kao primjer takvoj razlici europskih misli, Walter Bosing u svojoj monografiji o Hieronymusu Boschu izdvaja firentinskog humanista Pica della Mirandolu i njegovog sjeveroeuropskog suvremenika Sebastiana Brandta. Usp.: Walter Bosing, *Hieronymus Bosch*, Zagreb 2006., str. 25. Primjeri usporedbi za ovaj problem su golemi uzmemo li u obzir bilo koju vrstu umjetnosti, a možda je za okvirnu predodžbu ovdje dovoljno spomenuti samo nekolicinu najpoznatijih slikara – s jedne strane Alpa Botticcelli, Da Vinci, Michelangelo, s druge strane Dürer, Bosch, Bruegel – dva bitno različita umjetnička svijeta.

zati kako je i unatoč tome izvor koji ću koristiti kompetentan, ne smije se prešutjeti još jedan, zapravo mnogo konkretniji, razlog zbog kojeg se ovdje pri istraživanju srednjeg vijeka upotrebljava ponajprije književnost renesanse. Naime, kao što navedeni primjeri stranih historiografija pokazuju kako nesrazmjer sakralnog i profanog nije slučaj za srednjovjekovne književnosti zapadnoeuropskih naroda, pa za istraživanje ovakvih tema postoji dovoljna količina tekstova, za hrvatsku se književnost srednjeg vijeka ne može reći da je tako. Osim što je velik dio (pogotovo onaj stariji, do 11. st.) izgubljen, ono što je ostalo, jednostavno je u prevelikoj mjeri sakralnog karaktera i ne predstavlja izvor na koji bi se moglo čvršće osloniti pri istraživanju teme o kojoj je ovdje riječ. Svakako se ne smije zanemariti kako je svjetovna pripovjedačka proza u srednjovjekovnoj hrvatskoj kulturi postojala, ali opet, osim što se od nje nije mnogo sačuvalo, ona nije bila izvorna, već su to tek bila djela prenesena iz zapadne Europe, od klasične do francuske i bretonske viteške pripovjedačke književnosti.³⁸ Stoga ostaje pitanje i koliko bi u tim djelima slika seljaštva na ovim prostorima uistinu bila originalna, a koliko bi samo predstavljala zapadnjačku projekciju, ako bi o seljacima uopće i govorila. U svakom slučaju, čini mi se kako taj nedostatak adekvatnih djela kao razlog koji baš i ne ide u prilog tezi o povezanosti izvora i predmeta proučavanja, ipak ne može prevagnuti nad argumentima iznesenim ranije u tekstu koji ovakav pristup opravdavaju.

* * *

Jasno je da se hrvatska književnost, pa tako ni ona iz razdoblja humanizma i renesanse, unatoč svim svojim specifičnostima,³⁹ u bilo kojem pogledu ne može proučavati sama za sebe, bez uzimanja u obzir cjelokupnog europskog konteksta, pri čemu ovaj slučaj nije iznimka. Stoga, prije nego što napokon počnem s prikazivanjem seljaka na primjerima hrvatske književnosti, bilo bi još korisno barem se u osnovnim crtama osvrnuti na njegov status u europskoj književnosti općenito. Izuzetno interesantnu i detaljnu sliku seljaka gledanog iz različitih srednjovjekovnih perspektiva daje nam Paul Freedman u svom, ovdje već više puta spomenutom, djelu *Images of the Medieval Peasant*. Dok ih u ostalim dijelovima knjige opisuje kao, moglo bi se reći, svojevrsno nužno zlo ipak koliko-toliko vrijedno poštovanja zbog svoje produktivnosti vezane za zemlju, čime je bio olakšavan život plemićima, referirajući se, uz književna djela, uvelike i na druge izvore, u trećem dijelu opisuje seljaka upravo na

³⁸ O počecima hrvatske književnosti, njenom razvoju kroz srednji vijek do 16. st. i povezanosti s talijanskom i francuskom poezijom te svjetovnim romanom putem prevodenja, kao i bogatu bibliografiju o toj temi, vidi: *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, prir. Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti (dalje: PSHK), knj. 1, Zagreb 1969., str. 3-68. Što se tiče hrvatske ranosrednjovjekovne književnosti, o njezinim posebnostima postoji određena literatura, a među opsežnijim radovima svakako je djelo Radoslava Katičića (*Litterarum studia*, Zagreb 1998.).

³⁹ O posebnostima hrvatske renesansne književnosti u odnosu na ostale, pogotovo talijansku te, iako u nekim elementima na pomalo zastarjeli način, o njezinom nastanku i razvoju u kontekstu duhovnih i društveno-povijesnih zbivanja tog doba, vidi u: Kolumbić, *Hrvatska književnost*, str. 7-35.

način na koji će on biti prikazan i ovdje. Vrlo je važna njegova konstatacija da je iz te perspektive, gotovo bez izuzetaka, seljak izrazito negativno prikazivan, prvenstveno kao predmet sprdnje i omalovažavanja.⁴⁰

U kojoj su mjeri ovakav stav prema seljaku iz svojeg okruženja imali hrvatski renesansni književnici, pitanje je na koje će se u tekstu odgovor vjerojatno sam formulirati, no faktori koji imaju određenu ulogu pri analizi književnih djela u ovu svrhu jesu i čitatelji tih djela te postupna promjena statusa knjige od rijetkog do sve dostupnijeg i gotovo svakodnevnog predmeta u bogatijim urbanim sredinama po uzoru na one talijanske, pogotovo nakon izuma tiskarskog stroja kada knjige postaju sve jeftinije, čime se mijenjao i profil samih čitatelja.⁴¹ No, jedna od najbitnijih promjena na hrvatskim prostorima, počevši od 15. st., bilo je ratovanje s Osmanlijama. Njihova konstantna prisutnost predstavljala je veliku opasnost čega su, uz ostale onodobne hrvatske intelektualce, književnici također itekako bili svjesni, a kako su dalmatinski gradovi i otoci zbog svoje umjetne ili prirodne izoliranosti ipak bili teže osvojivi, prvo što je stradavalo pri osmanlijskim pohodima bila su sela.

Još bi trebalo napomenuti i da seljaci u onodobnoj literaturi nipošto nisu bili zanemarivani niti su se pojavljivali samo na marginama, posebice u pastoralama i komedijama, kako je već spomenuto.⁴² Naime, u pastoralama su se, prema pravilima te književne vrste, jasno, obavezno pojavljivali pastiri, a u prilog njihovoj važnosti govori i činjenica kako Petar Zoranić upravo njih spominje na samom početku svog djela *Planine*, u naslovu koji glasi: *Planine ki zdrže u sebi pisni pete po pastirih, pripovisti i pritvori junakov i diklic i mnoge ostale stvari složene po Petru Zoraniću Ninjaninu*,⁴³ dajući im ovdje prednost pred ostalim karakterističnim likovima pastorage poput, primjerice, vila ili satira. No, da ovakva praksa spominjanja seljaka u književnim djelima ipak nije isključiva karakteristika renesansne književnosti, pokazuje jedan versificirani blagoslov iz kasnoga srednjeg vijeka, pod nazivom Blagoslov puka godine Gospodnje 1416., u kojem se, uz blagoslivljanje crkvenjaka, Venecije, plemića i građana Zadra, također blagoslivljaju selo i ljudi koji rade na zemlji, kako govore

⁴⁰ Također, u vezi s tim navodi kako je ta praksa naslijeđena još iz antike. U vezi ostalih djela kojima je tema negativno prikazivanje seljaka u književnosti, vidi: Freedman, *Images of the Medieval*, str. 133-137. Ipak, ne smije se zanemariti kako niti viši slojevi društva nisu bili pošteđeni kritike i poruge od strane književnika suvremenika. O tome detaljnije u renesansnoj Italiji, vidi: Burckhardt, *Kultura*, str. 142-151, 335-340.

⁴¹ Opširnije o razvoju knjige u Hrvatskoj kroz srednji i rani novi vijek, vidi: Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, sv. 1-2, Zagreb 2004.-2005.

⁴² Naravno, interes za prikazivanje seljaka u hrvatskoj književnosti vuče uzore iz onovremene Italije, vidi: Burckhardt, *Kultura*, str. 315.-318. No, autor na ovom mjestu zbog nepoznavanja istočnojadranske renesansne kulture tvrdi kako je to bilo moguće samo u Italiji jer je samo tu seljak posjedovao ljudsko dostojanstvo, osobnu slobodu i slobodu kretanja. Opet, takvo je razmišljanje razumljivo između ostaloga i s obzirom na stanje u hrvatskoj kulturi u vrijeme kada je Burckhardt pisao svoje djelo (u drugoj polovici 19. st.), stoga se ovdje neće uputiti detaljnija kritika na ovu njegovu opasku.

⁴³ Petar Zoranić, *Planine*, u: *Petar Zoranić i Juraj Baraković*, prir. Franjo Švelec, PSHK, knj. 8, Zagreb 1964., str. 33.

stihovi *Blagoslovi svi težaci, (...) Blagoslovi tvoja kripost vela / kotar Zadrarin i sva sela, / blago i vinograde na tvojoj volju (!) / i svaka stabla po svem polju.*⁴⁴

Seljak kao dio idealnog svijeta

Zbog spomenutih pravila koja nameću da se radnja odvija u mitološkom ambijentu gdje se pojavljuju i brojna bića koja nemaju veze sa stvarnim svijetom poput vila, satira, Kupida itd., pastoralama nije u presudnom interesu realistično prikazivanje, stoga se ne može očekivati ni realno ponašanje seljaka (tj. pastira), pa se opisi moraju uzimati u obzir s posebnom dozom opreza. S druge strane, jasno je da mnogo toga varira od pisca do pisca, tako da i doza realističnosti ovisi o tome tko je djelo napisao. Stoga, kako će se vidjeti, dok Petar Zoranić i većina ostalih pisaca dočaravaju uglavnom pravilima propisanu sliku, Marin Držić u svojim pastoralama uvodi mnoge elemente bliže stvarnom životu, koliko je to već moguće s obzirom na spomenute neizbježne protagoniste iz mitologije. U svakom slučaju, bez obzira na sve ove nepogodnosti, upravo su pastore najbolji izvor za pokušaj stvaranja slike pastira i njegova okruženja jer ga najizravnije i spominju.⁴⁵

Posebno mjesto u ovom poglavlju zauzima *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića, iz kojega će se pokušati prikazati svijet različit od onog planinskog, karakterističnog za pastore. Makar je Hektorović do te mjere dotjerao dokumentarističnost ovog djela da su kasniji njegovi proučavatelji smjer ovog trodnevnog putovanja s ribarima Paskojem i Nikolom uspjeli potpuno rekonstruirati, sami likovi ovih ribara, koji su bili čest predmet književnopovijesnih i teorijskih rasprava, zapravo su jedna idealistička projekcija samog autora.

a) Pastirski svijet prirode

Ukoliko se izuzmu potpune idealizacije, posebno karakteristične za kraće književne forme poput pjesme Dinka Ranjine koja nosi naslov *U hvalu pastira kih život jes bolji nego svi ini životi od svijeta*,⁴⁶ kada se govori o pastoralnim elementima u pojedinom djelu, oni se možda najizrazitije vide upravo kod Zoranića. Glavna okosnica njegovog romana zapravo su *pastirske petje* (pastirske pjesme),⁴⁷ a sami su pastiri prikazani u najboljem svjetlu, praktički idealizirani što je vidljivo od početka njegovog imaginarnog putovanja, iz smjernica koje vila Zoraniću daje za njegov put pa govori *k onim slavnim i tihim pastirima*.⁴⁸ Zoranić prvi put svoje pastire susreće u idiličnoj pastoralnoj atmosferi, na tratini punoj cvijeća, u hladovini uz pjev ptica i

⁴⁴ PSHK, knj. 1, str. 432-433.

⁴⁵ Sam Fernand Braudel spominje kako je gorštak tip čovjeka kojeg poznaje sva sredozemna književnost, vidi: Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, sv. 1, Zagreb 1997., str. 29.

⁴⁶ Ton stihova ove pjesme nimalo ne odskaje od naslova, vidi: Dinko Ranjina, *Pjesni razlike*, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, prir. Rafo Bogišić, PSHK, knj. 5, Zagreb 1968., str. 385-389.

⁴⁷ Zoranić, *Planine*, str. 36.

⁴⁸ Isto, str. 49.

žuborenje potočića.⁴⁹ Pri tome već sama atmosfera nagovještava kakvi bi oni mogli biti, što nam konkretno i donosi odmah u nastavku: *Tuj pod dubjem pri vrulji, jer čriz podne biše, pastirov nikuko, ki budi da predljivi kroz svagdanje naporstvo od vukov i već cić neprijateljskoga česta plinenja i robljenja, ništa manje – za dobri stari običaj opslužiti – koko već mogahu blagoviti stahu; i u stran blizu na plandišća živine priuzbivši meu sobom razli-ko blagovito na travi sijahu. I k njim prišadši ljupko, kako se pristoji: – Božja vam pomoć, braćo! – zazoah. A oni prijazno odgovoriv prijaše i meu se na bludnih travicah svi općeno nukajuć me sest i činiše. Tuj uz jednoga (kako j' po naravi da krv prilici priteže), ki mi se u obličju i viku podoban vidi, sedoh. I jer jur vrime užine biše, redom uz vruljicu sedši, svaki ča krme imiše ljuveno položivoši, i ja s njimi poblagovavši život pokripismo. Po tom pake – za u praznosti ne ležati – dokle se nagne sunce, meu se razbludno riše da se besedi.*⁵⁰ Dakle, ti su pastiri skromni, nemaju puno, ali su zadovoljni onim što imaju i spremni su to podijeliti sa strancem (u ovom slučaju piscem), a njeguju i svoju kulturu pripovijedajući narodne priče te pjevajući, iskazujući time i suptilno, a opet nipošto vulgarno, što bi moglo biti karakteristično za neobrazovanu sredinu, ljubav svojoj dragoj. Također, Zoranićevi pastiri nešto kasnije pokazuju kako nisu ograničeni samo na pučke motive i da im nije nepoznata ni antička mitologija pa u svojoj pjesmi pastir Zelenko spominje Veneru, Amora, Apolona, Paladu Atenu, Dijanu i Troju, a teme slične ovoj javljaju se i kasnije u tekstu.⁵¹ Naravno, teško je povjerovati da je jedan pastir uistinu bio upoznat s pričama o antičkim bogovima ili možda Ovidijevim Metamorfozama, iz kojih Zoranić često crpi inspiraciju za pastirske priče. No, pretjerivanje u obrazovanosti seljaka kod Zoranića je više iznimka jer pastiri nisu fokusirani prvenstveno na antičku mitologiju te njezine elemente spominju samo usputno. Takvo je pretjerivanje do većeg izražaja došlo u Hektorovićevu djelu *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, kako će se vidjeti u daljnjoj analizi.

Još jedna plemenita karakteristika krase Zoranićeve pastire, a to je ljubav prema svome zavičaju, "baščini". Njoj su pastiri posvetili veliku pažnju spjevavši joj pjesmu u kojoj "cvile i čemerno plaču, jaučući tuguju i gorko uzdišu" nad svojim krajem što ga je snašla teška nesreća, što bi zapravo bila alegorija aktualne turske opasnosti.⁵² Iz svega ovoga je jasno kako o nekakvim primitivnim čobanima kod Zoranića nema ni riječi, a interesantno je i kako nema sukoba na razini selo – grad, pošto se Zoranić, građanin Zadra, odmah sprijateljuje s pastirima koji žive daleko od bilo kakvog urbanog oblika života. Dakako, ova pastorala nema previše veze sa stvarnim životom pastira, stoga bi vjerojatno bilo malo pretjerano uzeti u potpunosti u obzir ovo djelo za pokušaj rekonstruiranja stvarnog seljačkog svijeta, s obzirom da se u njemu i Mar-

⁴⁹ ... hodeći k jednoj vrulji raskošni iz stine izvirujući i tiho po travi bistrim potokom tekući, pridoh. Okol vrulje dubi, po naravi razliki, razliko sajeni, raskošan hlad, od sunčevih zrakov braneć ju, činjahu. Ptičice po dubju i črčki po grmju, šušanj od tiha vihra duhajuć, vrulju tu naredno rešahu (Zoranić, *Planine*, str. 55).

⁵⁰ Isto, str. 55-56.

⁵¹ Za Zelenkovu pjesmu, vidi u: Zoranić, *Planine*, str. 66.-69. Za ostala spominjanja antičkih mitoloških elemenata u *Planinama*, vidi str. 88-95, 98-109.

⁵² O tome vidi gl. 16 i pjesmu pastira Slavgora i Dvorka, u: Zoranić, *Planine*, str. 134-140.

ko Marulić u jednom stihu naziva *pastir (...)* ki biše *Marul zvoan*⁵³ ili ninski biskup Juraj Divnić *Divnića pastira*.⁵⁴ Treba još napomenuti kako niti žene, pastirice, ne odstupaju od opisa kojim Zoranić časti pastire. Naime, ... *tri deklice mlajahne, ke lipotom Danici odsijevahu ...*⁵⁵ ugledao je on kod izvora kada su dolazile po vodu.

Makar Zoranić uistinu obilno koristi pastoralne motive za svoje djelo koje se smatra prvim hrvatskim romanom, takve su motive u svojim djelima, po formi mnogo bližim konvencijama ove književno-umjetničke vrste, koristili i neki drugi pisci poput Džore Držića ili Dominka Zlatarića, makar opet na svoj način. Primjerice, u eklogi Džore Držića, naslova *Radmio i Ljubmir*, vile se uopće ne pojavljuju izravno, iako se radnja odvija u pastoralnom ambijentu prema petrarkističkim zahtjevima, a atmosfera nije nimalo vedra jer pastir Ljubmir, nesretno zaljubljen u vilu, pati i ostavlja svoje stado, dok ga Radmio neuspješno nastoji vratiti na pravi put i urazumiti ga da umjesto vile uzme jednu od sebi ravnih seljanki. Dominko Zlatarić u sličnom neveselom tonu, unatoč sretnom završetku, svoje pastire pak toliko veže uz sav taj mitološki svijet da se oni prije čine istovjetni satirima i vilama negoli stvarnim seljacima. Nadalje, u *Komediji trećoj* Nikole Nalješkovića, djelu sa svim elementima pastore, pastiri su hrabri i spremni se za vilu boriti protiv satira i plesati kako bi im se dodvorili.⁵⁶ No, bitne različitosti u prikazivanju seljaka u svim tim djelima nema. Ipak, pastoralama i pastirskim igrama, u punom smislu te riječi, najozbiljnije se kod nas bavio Marin Držić čija su djela, zahvaljujući spomenutoj dozi realističnosti, izrazito vrijedna za ovakvo istraživanje općenito, dakle ne samo seljaka nego i drugih društvenih slojeva. Na žalost, unatoč svojoj realističnosti, Držiću nedostaje dokumentarnih geografskih elemenata kako je to slučaj kod Hektorovića, pa se njegovi likovi Vlaha ne mogu smjestiti u konkretniji prostor osim istočnojadranskog zaleđa.⁵⁷

Naime, u *Tireni*, njegovoj najpoznatijoj pastoralu, pastiri se također spominju na samom početku. Već u prolozima upravo oni razgovaraju o predstavi,⁵⁸ a ono što

⁵³ Isto, str. 138.

⁵⁴ Isto, str. 161.

⁵⁵ Isto, str. 56.

⁵⁶ Kod Džore Držića Radmioov stav protiv vila i simpatija prema običnim djevojkama dolazi do izražaja u njegovim riječima: "Gizdavih seljanka sada su sve hore / ne svršiv još sanku ravne ve' pri zore" (Džore Držić, *Radmio i Ljubmir*, u: PSHK, knj. 5, str. 64). S obzirom na to da Džoru i Marina vežu rodbinske veze (Džore je Marinov stric), da zbog istog prezimena ovdje ne bi došlo do zabune, prvi će se uvijek spominjati punim imenom i prezimenom, dok će se drugi spominjati uglavnom samo prezimenom, pošto će o njegovim djelima biti mnogo više riječi dalje u tekstu. Za pastoralu Dominka Zlatarića vidi: Dominko Zlatarić, *Ljubmir*, u: *Stari pisci hrvatski* (dalje: SPH), knj. 21, prir. Pero Budmani, Zagreb 1899., str. 69-139. Za Nalješkovićevu *Komediju treću*, vidi: Nikola Nalješković, *Komedija treća, Komedije*, u: *Nikola Nalješković, Martin Benetović, Junije Palmotić*, prir. Rafo Bogišić, PSHK, knj. 9, Zagreb 1965., str. 56, 60.

⁵⁷ Istočnojadranskom obalom i dalmatinskim zaleđem u kontekstu odnosa planina – ravnica na prostoru cijelog Sredozemlja, dosta se bavi Braudel, vidi: Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, str. 25-110. O Vlasima, vidi: *Leksikon Marina Držića*, ur. Slobodan Prosperov Novak, Milovan Tatarin, Mirjana Mataija, Leo Rafolt, Zagreb 2010., str. 863-864.

⁵⁸ Držić je napisao dva prologa za dva izvođenja predstave – prvi put pred Kneževim dvorom kada je, kako nas sam autor u Drugom prologu izvještava, zbog lošeg vremena prekinuta, a drugi put na piru

je najbitnije i odskače od književnih konvencija, čime se postiže ta posebna doza realističnosti, jest to da dio pastira Držić naziva Vlasima i daje im pomalo komične crte osobnosti. Time on zapravo radi dvije kategorije, pa tako postoje oni iz stvarnog života koji predstavljaju zbiljski svijet dubrovačke okolice te oni "uzmnožni" koji se javljaju isključivo kao pastoralni element kao i u svim djelima tog tipa te se ne razlikuju pretjerano od ranije spomenutih Zoranićevih idiličnih opisa. Zbog toga će se ovdje detaljnije analizirati ovi prvi, Držićevi Vlasi koji su, uz svoje postupke, najbolje okarakterizirani jezikom, čemu Držić i inače pridaje veliku pažnju kako bi što uvjerljivije prikazao svoje likove.⁵⁹ No, treba napomenuti kako ni Vlasi nikada ne dobivaju pretjerano negativne osobine u kojima bi se osjećao nekakav negativan ton prema seljcima, makar je Držić zasigurno tijekom svog studija u Sieni bio upoznat s talijanskim književnim kretanjima u kojima je antiseljački element bio prilično izražen.⁶⁰ Kod njega sve ostaje u granicama ponekog vulgarizma i komičnih situacija koje se nikako ne mogu nazvati omalovažavanjem. Uz ostale specifičnosti koje se inače ne nalaze u pastoralama, poput omiljene Držićeve teme o sukobima mladih i starih prisutne u svim njegovim djelima, razlika između uzmnožnih pastira i Vlaha kod njega je također izražena, što se može vidjeti iz primjera u *Tireni*. Naime, ostali pastiri nastoje izliječiti zaljubljenog pastira Miljenka od Kupidovih strijela, stariji Vlasi, među njima pogotovo njegova majka Stojna, čak preziru ohole vile i uzmnožne pastire koji za njih ne mare, a kako bi se riješio tih nepremostivih ljubavnih jada, majka Miljenku savjetuje da se okani vila i uzme djevojku sebi ravnu, kako se može vidjeti iz ovih riječi: *Moj sinko, tej vile ohvaone su ćudi, / ni ljube ni mile naše ruke ljudi ... (...)* *Uzmnožne pastire i ljube i mile, / Radmile i Ljubmire ohole tej vile ... (...)* *Ter od kmetskih kćeri za dragu tvu ljubi / najlipšu izberi t' srce već ljubi.*⁶¹ No, možda je najzanimljiviji lik koji uopće ne vjeruje u vile i Kupida, a ljubav isključivo smatra požudom, prilično čangrizavi i, moglo bi se reći, cinični starac Radat. On s visoka, makar mu se to kasnije obilo o glavu pa je i sam pogođen ljubavnom strijelom, tumačeći čak Kupida kao priviđenje, govori: *A ljubav govore djeteta s krilima ... i Las i san i grlo boga su učinili*

Vlaha Držića, kada je predstava uspješno izvedena. Prologe vidi: Marin Držić, *Tirena*, u: *Marin Držić*, prir. Milan Ratković, PSHK, knj. 6, Zagreb 1962., str. 61-67, 126-132. Inače, ovo pojavljivanje seljaka na početku djela nije pravilo kod Držića kao što se može vidjeti, primjerice, u Skupu gdje govori Satir, ili u Grižuli (koji također ima dva prologa) gdje se počinje Slavom nebeskom, odnosno govorom vile, vidi: Marin Držić, *Skup*, u: PSHK, knj. 6, str. 137-138; Isti, *Grižula*, u: *Klasici hrvatske književnosti – drama i kazalište*, sv. 3, ur. Zvonimir Bulaja, Zagreb 2002., str. 272.

⁵⁹ Detaljnije o specifičnostima Držićevih pastoralna i pastirskih drama te komedija i jezika, vidi: Rafo Bogišić, *Pastoralna Marina Držića*, u: *Zbornik radova o Marinu Držiću*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb 1969., str. 98-119; Bruno Meriggi, *Pastirske drame Marina Držića*, u: *Zbornik radova o Marinu Držiću*, str. 120-130; Milan Ratković, *Marin Držić, pisac komedija*, u: *Zbornik radova o Marinu Držiću*, str. 131-141; Irmgard Mahnken, *Uloga jezika u Držićevim komedijama*, u: *Zbornik radova o Marinu Držiću*, str. 311-317. Ne samo o realističnosti, već i o stvarnom postojanju Držićevih likova u vrijeme njegove spisateljske djelatnosti, vidi: Stojan, *Slast tartare*, str. 11-58.

⁶⁰ O Držićevom poznavanju sienske pastorale, vidi: PSHK, knj. 6, str. 16.

⁶¹ Držić, *Tirena*, str. 88.

*/ golo dijete vrlo, bez vida a s krilli ... o nepostojanju Kupida.*⁶² Nadalje, ... *gorsku vil vidio, ne u javi neg u san ... o nevjerovanju u vile te za ženom er bjesne u polju kako konj / kobile obijesne kad čuje gdi ke vonj o ljubavi.*⁶³ Njegovu ponašanja Držić i inače pridaje ponašanje svojstvenije neukom seljaku. Naime, Radat vidi vrlo jednostavno rješenje problema kod zaljubljenih mladih pastira – istući ih, točnije ... *motikom kako bih ali obijetelicom / ubrzo činio svih da u se udru tjelicom, / da im s mesom sva obijes od očasti spádē / i da im se vrati svijes, ter da o drugom rade, / da im se na svak čas ne prizira takoj / vilinji lip obraz u sjeni svakoj (...).*⁶⁴ Izgleda da su starci i inače bili kritični kada je bilo riječi o ljubavnim igrama. Da istakne svoju mudrost, još jedan starac Radat, ovoga puta iz djela Antuna Sasina, *Flora*, pokazuje nezainteresiranost prema ljubavnim pitanjima, pogotovo kada se u njima pojavljuju problemi s vilama, makar opet ne tako čangrizavo kao Držićev Radat. Štoviše, on priznaje kako se i sam opekao o te stvari u svojoj mladosti pa, opominjući drugog starog pastira koji čezne za vilama, pomalo rezignirano ističe kako je za starca bitno da se ima što za pojesti i popiti, a ljubavnim avanturama neka se bave mladi⁶⁵

Već je navedeno kako *Tirena* nije jedina, nego samo najpoznatija Držićeva pastoralna, pa se slični elementi realističnosti mogu naći i u ostalim njegovim djelima tog tipa, gdje se mogu uočiti mnogi stvarniji opisi seljačkog života. Primjerice, u pastoralima *Venere i Adon* na samom se početku također spominju Vlasi, štoviše u prvom i najduljem prizoru nikog drugog ni nema, ali u ovom se djelu među likovima ionako uopće ne nalaze oni uzmnožni pastiri. Unatoč pastoralnom ugođaju, Vlaha Grubišu Držić nimalo ne prikazuje u toj maniri, štoviše odmiče se od nje mnogo više negoli to čini karakterizirajući Vlahe u *Tireni*. Grubišini postupci otkrivaju kako je on uistinu priglup seljak, vjeruje provokacijama pijanog Vukodlaka, a dok se ostali seljaci prestraše *Venere* kad im se pokaže mitološki svijet, on se u nju zaljubljuje. Osim što navodi pogrđan naziv za seljaka – “hlap” iz čega je izvedeno “hlapati”, prostačiti – od Držića saznajemo i da je sama riječ Vlah mogla predstavljati pogrđan naziv za seljaka.⁶⁶ Veliku razliku između Držićevih i Zoranićevih pastira čine i prikazi ljubavnih odnosa. Naime, ljubav Držićevih junaka nije uzvišena poput one koja se prikazuje u *Planinama*. No, bez obzira na to što se kod Držića ne radi nužno o ljubavi pastira i vila, već postoji i ona pastira i pastirica, odnosi nisu suviše vulgarni, kako je to ponekad bio slučaj u djelima o kojima je ovdje riječ, što će se vidjeti kasnije

⁶² Isto, str. 84, 97.

⁶³ Isto, str. 87-88.

⁶⁴ Isto, str. 85. Opet, makar se ovakva metoda danas čini primitivnom, pitanje je koliko su uopće ondašnje i najmodernije pedagoške metode odskakale od primjene fizičkog kažnjavanja.

⁶⁵ Radatovu podulju lamentaciju, v. u: Antun Sasin, *Flora*, u: Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendeviševića, *SPH*, knj. 16, prir. Pero Budmani, Zagreb 1888., str. 149.

⁶⁶ Marin Držić, *Venere i Adon*, u: *Klasici hrvatske književnosti – drama i kazalište*, sv. 3, str. 114, 116, bilj. 25. U s tim u vezi zanimljiva je i etimologija engleske riječi “clown” (klaun), koja ima veze s nazivom seljaka tako što potječe od latinskog *colonus* = “seljak” i francuskog *colon* = “naseljenik”, a u starijem engleskom uzornom jeziku *clown* je označavao “nespretnog domišljana” (Hocke, *Manirizam*, str. 94-95, bilj. 183).

u tekstu. Tome u prilog ide, primjerice, jedan dio u Držićevoj pastorali *Grižula*, u kojem Radoje i Miona, makar ne poznaju ljubavni petrarkizam, govore u osmercima, što može biti i imitacija neke ženske narodne pjesme.⁶⁷ No, kako bi se eventualno bolje shvatila drukčija Držićeva interpretacija Vlaha, svakako treba napomenuti da ona djelomično može biti i odraz politike srednjovjekovnog Dubrovnika prema tim ljudima iz zaleđa. Gradske vlasti nisu imale nimalo prijateljski odnos prema njima, uostalom, branile su im pristup na teritorij Republike sve do polovice 15. st., kada im je napokon dozvoljen dolazak i naseljavanje pod uvjetom da plaćaju naknadu za štetu učinjenu usjevima⁶⁸

Kako je pastirska tematika prilično bogata u onodobnoj hrvatskoj književnosti, razumljivo je da ovo nisu jedina djela u kojima se pastiri pojavljuju, već su oni česta inspiracija i nekim drugim piscima, primjerice, Mavru Vetranoviću ili Nikoli Nalješkoviću. No, među djelima u kojima je seljački, isključivo pastirski, svijet prikazan, neka su kraća i samim time šturija, a neka opet izrazito konvencionalna, pa se u njima ne mogu naći neki novi detalji o pastirima. Stoga, zbog pravila koja određuju izgled pastoralnog svijeta, u njima nema bitnih razlika od ovdje već analiziranih pastira, pa nije potrebno detaljno spominjati svako djelo pojedinačno te su ovdje u obzir uzeta samo ona koja najbolje i najdetaljnije prikazuju taj svijet.

b) Književnost uz ribarenje

Za razliku od pastorala čija je idealističnost, kako se vidjelo, varirala ovisno o autoru, svojevrsni putopis s izraženim književno-umjetničkim elementima Petra Hektorovića *Ribanje i ribarsko prigovaranje* po svojoj je strukturi bez sličnosti s ijednim drugim kako hrvatskim, tako i talijanskim djelom te zbog tih osobina ostaje samo za sebe i ne ostavlja mogućnost za ozbiljnije komparacije. Zanimljivo je kako je Hektorović, unatoč svojoj pripadnosti vrhu hvarskog plemićkog staleža, bio iznimno naklonjen običnom puku što se prvenstveno vidi iz toga što je svojim priprostim junacima pridao obrazovanost svojstvenu onodobnim intelektualcima koji su čitav svoj život proveli uz knjigu, a ne običnim ribarima. Uz to, njihova odanost gospodaru u vremenu stalnih ustanaka u kojima su, uz težake, sudjelovali i ribari, također nije pretjerano uvjerljiva.⁶⁹

Spomenuta obrazovanost koja je privukla dosta pažnje u znanosti o književnosti, u ovom je slučaju najuočljiviji pokazatelj Hektorovićeve pretjerivanja i pristranosti u pogledu na seljake. Kako bi prikratili vrijeme, dva ribara često jedan drugom zadaju zagonetke, pjevaju bugarštice i narodne pjesme ili se šale pričajući razne pripovijesti i poslovice. Nema razloga ne povjerovati kako je onovremeni ribar znao priču o

⁶⁷ Držić, *Grižula*, str. 289-290, bilj. 96.

⁶⁸ Robin Harris, *Povijest Dubrovnika*, Zagreb 2006., str. 73.

⁶⁹ O tome vidi: Hanibal Lucić, *Petar Hektorović*, prir. Marin Franičević, PSHK, knj. 7, Zagreb 1968., str. 156-158. O hvarskoj buni, vidi: Andro Gabelić, *Ustanak hvarskih pučana*, Split 1988.; Antoljak, *Bune*, str. 29-42, 48.

kraljeviću Marku ili Radosavu vojvodi od Siverina, pa čak i da je pričao poslovice s izraženom vjerskom poukom, no učeni govori o morima i rijekama, a pogotovo spominjanje Pitagore, prije su Hektorovićevo pokazivanje vlastite erudicije i iskazivanje vlastitih stajališta negoli svakodnevni razgovor jednog ribara s Hvara 16. stoljeća.⁷⁰

Hektorović na tom njihovom putovanju ni jednom gestom ne pokazuje svoju različitost niti se distancira od ribara drukčijim ponašanjem, već naprotiv, nimalo ne krije oduševljenje što barem nakratko živi njihovim načinom života. Uostalom, bez pretjeranog odugovlačenja, svoje hvalospjeve započinje na samom početku te pri prvom spominjanju dvojice ribara govori: ... *najdoh dva ribara / (Istinu ti velju) najbolja od Hvara ...*⁷¹ i nastavlja tim tonom sve do kraja. Naravno, ribari prema svom gospodaru gaje jednake osjećaje, pa su uvijek spremni pomoći mu ili ga razonoditi, ovisno o njegovim željama i potrebama, što potvrđuju Nikoline riječi: *Ja sam vazda spravan njega (gospodara) veseliti / I njemu pripravan vaš život služiti.*⁷² Ne krijući svoje oduševljenje ribarskim osobinama kao što su skromnost, krepost i mudrost koja se vidi iz priča kojima su kratili vrijeme tijekom puta, taj tada već sedamdesetogodišnji starac izražava želju da ponovi s njima ovakav pothvat na sljedeći način: *Kripost š njimi zato otajno pribiva / Kakono i zlato kô zemlja pokriva. / Mnimo da ne umiju koliko ugarci, / Kad riči prosiju, tot veli mudraci ... Toj su potvardile vaše pisni one / Kê mi vele mile u sarcu još zvone, / Kê mi će uzrok bit da vas ću želiti / I s vami češće it kudgod se voziti*⁷³ i na samom kraju, oprastajući se od čitatelja: *Ja ću želit meni, rodjače primili, / Da bi mi taki dni često dohodili.*⁷⁴

Ovakav jedinstven način prožimanja spomenutih faktografskih elemenata kojim *Ribanje* obiluje i idealiziranja u jednom djelu, može biti pokazatelj i do koje je mjere Hektorović prikazivao svoje protagoniste nerealno, no zaključivati zbog toga da je istina o seljacima dijametralno suprotna bilo bi ipak pogrešno.

Seljak kao dio stvarnog svijeta

Do sada je ovdje seljak prikazivan kao prilično važan element onih djela kojima pisci uglavnom nisu imali potrebu prikazivati, barem ne u velikoj mjeri i neposredno, stvaran svijet oko sebe te je stoga do izražaja pretežno dolazio upravo način interpretacije pojedinog pisca. Ipak, ta djela nisu samo dobar izvor za proučavanje idealnog prikaza pastirskog svijeta. Uostalom, već je naglašeno kako su u pojedinim djelima, posebice Držićevim pastoralama i Hektorovićevom *Ribanju*, elementi realističnosti vrlo izraženi pa će o njima u nastavku ovog rada biti još riječi u kontekstu proučavanja svakodnevnog seljačkog života.

⁷⁰ Sve ispričane zagonetke, bugaršnice, narodne pjesme, pripovijesti i poslovice te spomenute učene govore, vidi: Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, u: PSHK, knj. 7, str. 176-177, 182-185, 187-192, 197-203, 207-215.

⁷¹ Isto, str. 174.

⁷² Isto, str. 176.

⁷³ Isto, str. 216.

⁷⁴ Isto, str. 221.

Osim pastoralna, hrvatska književnost ovog razdoblja obiluje i djelima u kojima se prvenstveno prikazuju upravo elementi životne svakodnevnice uopće, pa tako i seljaka, naravno opet s određenom dozom specifičnog umjetnikovog pogleda. Tako se ponešto može saznati o djelatnostima kojima su se seljaci bavili, muško-ženskim odnosima na selu, seoskoj prehrani, ali najviše se ipak doznaje o odnosima sela i grada, što je i razumljivo s obzirom na to da su pisci dolazili isključivo iz urbanih sredina, pa je to zasigurno utjecalo na njihovu interpretaciju odnosa različitih društvenih slojeva i preokupacije pojedinim temama, koliko god da su bili upoznati s ruralnim okruženjem. Dakako, niti ovdje se neće odbaciti ili zanemariti uloga pisca, stoga će u daljnjem pokušaju prikazivanja nekih aspekata svakodnevnog života ona uvijek biti prisutna i isticana kao važan element u stvaranju cjelokupne slike seljaka i njegovog tumačenja od strane drugih.

a) O djelatnostima seljaka

Unatoč tome što je seljak dalmatinskog zaleđa gradovima na obali bio od neupitne važnosti, zbog toga što ih je opskrbljivao hranom, o njegovim djelatnostima u ovoj vrsti izvora ima razmjerno malo podataka. Uz već spominjane pastire i ribare, pomalo začuđuje što se zapravo gotovo nigdje ne govori o drugim djelatnostima poput poljodjelstva, makar se zna da ih je bilo, pogotovo maslinarstva i vinogradarstva. Ne postoje ni prizori tržnica koje su svakako bile jedne od najživljih dijelova grada, na kojima se, osim najrazličitijih dogodovština, moglo naći i raznovrsnih proizvoda sa sela.⁷⁵ No, zahvaljujući Hektoroviću, barem se neki detalji ribarstva mogu izuzetno dobro rekonstruirati, a dok nisu uzdisali za vilama, pastiri su se ipak bavili svojim poslom čuvanja stoke, pa se i o ovoj djelatnosti može ponešto saznati iz tekstova. Ipak, sve su to samo fragmenti sveukupnog rada na selu.

Dakle, i iz književnih se djela može iščitati da je stočarstvo u dalmatinskom zaleđu bilo do određene mjere raznovrsno i moguće je donekle vidjeti kako je ono izgledalo jer je napomenuto da pastore, koje su najplodonosnije kada je riječ o proučavanju pastirskih djelatnosti, nisu podređene samo mitološkom svijetu. Ono što se uglavnom može saznati na temelju ne prevelikog broja informacija, uglavnom su vrste životinja koje pastiri čuvaju po šumama i livadama, pa tako najčešće nailazimo na ovce i koze te rjeđe na krave. Uz to, doznaje se da za stada spomenutih životinja postoji i opasnost od vukova, ali i da pastirima u obrani njihovih stada pomažu ovčari. Tako pastir Radmio, u eklogi Džore Držića, govori svom prijatelju Ljubmiru: A

⁷⁵ O literaturi za agrarne djelatnosti, vidi: Čoralić, *Literatura*, str. 223, 231. O odnosu seljaka i zemlje, vidi: Raukar, *Seljak i plemić*, str. 8-10. Eventualno za vinogradarstvo postoji potvrda da je bilo razvijeno jer se vrlo često spominje njezin krajnji proizvod – domaće vino, o čemu će posebno biti riječi u nastavku rada u drugom kontekstu, a jednak se princip istraživanja može primijeniti i za neke druge djelatnosti. Što se tržnica tiče, konkretno na primjeru opisa dubrovačke tržnice Filipa de Diversisa, može se saznati kako su proizvodi iz neposrednog zaleđa bili vino, kruh, ulje, meso, povrće, voće, cvijeće i drvo za ogrjev (Harris, *Povijest Dubrovnika*, str. 183). Na važnost tržnica u istraživanjima koja se tiču socijalne povijesti uključujući i seljaka upozorava i Christopher Dyer (*Standards*, str. 8, 295-296).

ovce tvê tire po gorah vukovi! / Kê t' bjehu najdraže, ginu t', ja t' svjedoču (...) Ini po dubravi ovčari stanuju (...),⁷⁶ ili ... a ti znaš vukove, / da gredu na uvadu pusto da love. / Krave su steone, ne bud' im uroka, / mliječne su i pone bit će nam obroka / Kôze se jur kôzē i ovce još janje (...).⁷⁷ Na probleme s ovcama žali se i pastir Rade u Držićevoj *Grižuli*: *Tužan se ja zagovorio, a meni ovčice udariše u stranu!*,⁷⁸ dok se u istoj pastoralu nailazi i na koze koje čuva pastirica Miona te ih tjera sljedećim riječima: *Kec, kozlići u žito!*⁷⁹ Uz navedenu pastirsku faunu, u komediji Dubrovčanina Antuna Sasina spominje se i jedan slučaj bogatog seljaka i stočara, "katunara" koji, uz novac, posjeduje i: *...konja i kobila, / i k tomu ovaca, goveda i krava, / i mnogo prasaca, i kozijeh brava / veće dvije hiljade (...)*.⁸⁰ Uz ove životinje, iz ponekog se usputnog detalja doznaje i kako se u naseljenim područjima uzgajaju kokoši, kako se može vidjeti iz riječi seljakinje Cvite: *Ciku, ciku, moje beretuše! ciku huhorače! di su se ove kokoši bidne digle?*⁸¹ Na žalost, to je otprilike sve što se može saznati o uzgoju životinja, a one se u sličnom kontekstu još povremeno spominju kada je riječ o trgovini, kako će se vidjeti u nastavku. Naravno, ovi fragmenti nisu dovoljni da bi se o stočarstvu moglo nešto više reći, ali iz djela se o životinjama, kao i o vinogradarstvu, može ipak nešto više saznati iz drugog konteksta, naime iz opisivanja njihove konzumacije, no o jelu i piću govorit će se detaljnije u nastavku teksta. Što se ribarstva tiče, Hektorovićevo djelo daje nam nešto detaljniji opis iz kojeg saznajemo o ondašnjoj ribarskoj opremi i vrsti riba koje su se lovile u Jadranu. Nikola i Paskoj za put su pripremili mrežu, mamac, pribor za lovljenje školjki, luč (za ribolov "na sviću") i osti, pecajući mrežom ulovili su zubaca *Ki priličan biše jednom teliću*, a na njihovom su se jelovniku kasnije našle i škarpine, komarče, čarno-repe, salpe, vrane, drozgi, pici, pagari, šargi, trilje, arbuni te jastozi.⁸²

Također, životinjski proizvodi poput mlijeka, sira, maslaca ili pak samo meso, upućivani su u grad na prodaju, a iz redova seljaka mogli su dolaziti "kramari", odnosno sitni trgovci, poput Vučete iz komedije Antuna Sasina.⁸³ Držićev Stanac dolazi u Dubrovnik upravo zato da proda *... kozle (...) i grudu (masla) i jedan sir*,⁸⁴ no koliko oni vrijede dovoljno govori to što su mu obijesni mladići, napravivši s njim "novelu", uzeli taj njegov imetak, ali su mu na kraju ostavili novce kako mu ne bi napravili baš toliku nepravdu. Pošto su si to mogli priuštiti može se pretpostaviti da

⁷⁶ Džore Držić, *Radmio*, str. 61, 66.

⁷⁷ Isto, str. 66.

⁷⁸ Držić, *Grižula*, str. 277.

⁷⁹ Isto, str. 290.

⁸⁰ Antun Sasin, *Malahna komedija od pira*, u: PSHK, knj. 5, str. 319.

⁸¹ *Komedija*, str. 101. Kokoši se samo još usput spominju u Nalješkovićevoj *Komediji petoj*, vidi: Nikola Nalješković, *Komedija peta, Komedije*, u: PSHK, knj. 9, str. 64. No, u vezi s kokošima zanimljiv je još jedan podatak koji ne dolazi iz imaginarnog nego iz pravog Držićevog svijeta. Naime, Slavica Stojan iznosi podatak kako je Držićeva domaćica kuće kokošima premlačivala podređene joj sluškinje (*Slast tartare*, str. 211). Ovo donosi sasvim novu dimenziju pri upotrebi domaćih životinja.

⁸² Hektorović, *Ribanje*, str. 174-175, 205, 220.

⁸³ Sasin, *Malahna komedija*, str. 314.

⁸⁴ Marin Držić, *Novela od Stanca*, u: PSHK, knj. 6, str. 38.

Stančeva roba nije bila od prevelike vrijednosti.⁸⁵ No, nije uvijek trgovina bila tako slaba i neuspješna. Tato se ne može reći da je često bila pretjerano velika i unosna, ponekad bi seljak ipak uspio prodati malo veću količinu robe, kako se može vidjeti iz još jednog Držićevog djela, *Venere i Adon*, u kojem Vlah Vukodlak trguje za pir Vlahu Držića i prodaje vreću jarebica i pedeset "piplica" (kokica).⁸⁶ Također, neki pastir na Hektorovićevom putu uspješno prodaje ribarima sir i meso.⁸⁷

Stanovnici iz gradova posjedovali su zemlju u okolici, pa se tako u *Komediji šestoj* Dubrovčanina Nikole Nalješkovića spominju posjedi jednog od likova, koji se naziva jednostavno Gospodar, a nalaze se na Gružu, Župi, Brgatu i Rijeci.⁸⁸ Tako konkretnih opisa poljodjelskih radova nema, u djelu *Hvarkinja* Martina Benetovića Dubrovčanin Mikleta hvali se kako na svojim posjedima diljem Dubrovačke Republike ima kmetove koji mu oru i kopaju, dok "godišnica" (sluškinja) Goja također spominje svoj rad na zemlji. U govoru jednog od likova, odvjetnika Nikole, ipak se izravno spominje i vinogradarstvo kojim se bave težaci: ... *kako nam težaci vinograde teže, jesu li dosle obrabili*.⁸⁹ O postojanju vinogradarstva, maslinarstva, uzgoja žita i sočiva (vrste mahunarke) ukratko se, tek u nekoliko riječi i više usputno te unatoč tome što su glavni protagonisti pastiri, doznaje iz *Flore* Antuna Sasina: ... *kako da se plodi, gdje nije istine, / i žito da rodi i rode masline, / da rodi vinograd, ali ko sočivo (...)*.⁹⁰ Uz to, isti autor u jednoj drugoj pjesmi, aludirajući ipak prije na muško-ženske odnose negoli dokumentirajući radove na zemlji, donosi podatak o vrtlarstvu i voćarstvu kojim su se seljaci bavili na posjedima bogatijeg društvenog sloja koji si je mogao priuštiti perivoje, u ovom slučaju na posjedu neke "gospoje": *Iz daleka vrtari smo / došli sada, o gospoje, / ne za drugo neg čuli smo / da imate perivoje, / i težaka – da ište svaka (...)* *Kad se usadi i usije, / o voću se tadaj radi (...)*⁹¹

No, svi ovdje izneseni podaci samo su djelić onoga što bi druge vrste izvora trebale detaljnije otkriti. S druge strane, poljodjelstvo, stočarstvo i ribarstvo nisu bili jedino čime su se seljaci bavili. Svoje su proizvode, kao što se vidjelo, odlazili prodavati u grad, a gravitirajući prema urbanim središtima, često su ondje i ostajali, u velikom broju slučajeva postajući slugama bogatom dijelu gradskog stanovništva.

b) Seljaci u gradskom okruženju

Kako su pisci svojim pastoralama veličali prirodu i život izvan grada, tako i seljaci u gradu vide nešto svakako vrijedno divljenja i, ponešto konkretnije, idealno odredište za pronalaženje posla i zarade. *Da, ži mi t', me već ne priša u nova na Plame*

⁸⁵ Isto, str. 53.

⁸⁶ Držić, *Venere*, str. 115.

⁸⁷ Hektorović, *Ribanje*, str. 193. Naravno, i seljaci trebaju proizvode iz grada, vidi: Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV. stoljeća*, Zagreb 1979., str. 17-18.

⁸⁸ Za Gospodareve posjede, vidi: Nikola Nalješković, *Komedija šesta, Komedije*, u: PSHK, knj. 9, str. 84.

⁸⁹ Martin Benetović, *Hvarkinja*, u: PSHK, knj. 9, str. 155-156, 159, 179.

⁹⁰ Sasin, *Flora*, str. 128.

⁹¹ Sasin, *Pjesni razlike*, u: PSHK, knj. 5, str. 293-294.

*kad je ovako ovde lipo stanje. Nuti lipij dvori! Lipo t' ih je ovdi živo držat. Ča ću ja već k ocu?*⁹² govori Bogdan po svom dolasku u Hvar. U ponešto "poslovnijem" tonu, Vlasi u komediji Antuna Sasina na upit vratara Frana *Otkud ovi Vlasi?* kratko i jasno odgovaraju *Ištemo naš posao*.⁹³ Nevezano za posao, ali spominjući grad, Vlasi Vučeta i Obrad pa Obrad i Pribat u prolozima Držićeve *Tirene* također svako malo govore pohvalno o Dubrovniku.⁹⁴ Makar je ovo opet u neku ruku zapravo pohvala pisca svome gradu, na temelju jakih veza između sela i grada može se reći kako u tim riječima ima dosta istine. Takve intenzivne veze grada i sela te očite želje seljaka za dolaskom u grad i po mogućnosti ostankom u njemu, uzrokovale su često pojavljivanje seljaka u gradskom okruženju u književnosti, pa se u ovom slučaju, za razliku od pastira i ribara, mogu prilično dobro razmotriti brojne sluge i sluškinje te ostali likovi sa sela i njihove sudbine u okruženju drukčijem od onoga šumskog ili morskog.⁹⁵ U promijenjenom ambijentu, prirodnom za pisca i neprirodnom za seljaka, svakako je u određenoj mjeri promijenjena i percepcija pisca prema seljaku, kakva je bila prisutna u do sada analiziranim djelima.

Odnos gradskog stanovništva, ako i nije bio sasvim neprijateljski, često je bio dovoljno hladan da se seljak osjeća pomalo izgubljeno. Cijela Držićeva *Novela od Stanca* zapravo se bazira na "pravljenu novele" seljaku iz unutrašnjosti, u ovom slučaju starom Vlahu s rijeke Pive, koju su organizirali mladi i obijesni Dubrovčani, ali iz Stančevih žalopojki zbog nenalaženja mjesta za boravak preko noći, može se vidjeti kako ni stariji nisu bili pretjerano gostoljubivi: ... *ni star ni mlad ne ktje me primiti na stan svoj (...)*.⁹⁶ Što se tiče mjesta boravka seljaka iz unutrašnjosti, i sami nazivi tih lokaliteta mogli su se koristiti kao pogrde, što se može uočiti iz jednog dijaloga u najpoznatijoj komediji tog velikog pisca, *Dundo Maroju*. Naime, kada Maroje sakriven vidi sluge Pometa i Popivu, bijesno ih naziva Piva i Tara, što je, uz spomenutu riječ "hlap", bila pogrda koja je označavala ološ, iz čega se vidi koliko su Dubrovčani cijenili ljude iz tih krajeva.⁹⁷ O nepovjerenju građana prema došljacima govori i jedan prizor iz iste komedije, u kojem se spominje kako je lik Dživulin Lopuđanin, došavši u Dubrovnik, morao skinuti i predati oružje, što su seljaci i inače morali činiti pri ulasku u grad. Kako su ove mjere sigurnosti očito uistinu bile potrebne, vidi se iz toga što se Dživulin na ovom mjestu hvali kako je upravo pobijedio neke ljude u mačevanju, pa nije isključeno kako su seljaci mogli ozbiljno narušavati mir i, uzimajući pravdu u svoje ruke, predstavljati opasnost ne samo za sebe nego i za gradsko

⁹² Benetović, *Hvarkinja*, str. 147.

⁹³ Sasin, *Malahna komedija*, str. 314.

⁹⁴ Držić, *Tirena*, str. 61-67, 126-132.

⁹⁵ O seljacima obrtnicima koji dolaze u grad, na primjeru srednjovjekovnog Dubrovnika, vidi: Lučić, *Obrti i usluge*, str. 20, 172-175, 180.

⁹⁶ Držić, *Novela*, str. 40. O dolasku Stanca s rijeke Pive, vidi: Isto, str. 43.

⁹⁷ Marin Držić, *Dundo Maroje*, u: PSHK, knj. 6, str. 209, bilj. 80. Po tome se može vidjeti da su ovi likovi iz tih krajeva, makar opet, kako je to bio općeniti naziv za ološ, nije nužno da su oni točno iz tog dijela zaleđa. No, sasvim je sigurno da iz grada nisu bili. Tako se radnja ove komedije odvija u Rimu, zapravo je realistički prikaz svakodnevice života u Dubrovniku, vidi: Stojan, *Slast tartare*, str. 172.

stanovništvo.⁹⁸ Već je upozoreno koliku je važnost Držić pridavao govoru, pa ne čudi kako i iz toga pravi komiku ismijavajući seljake, a možda je najbolji primjer Vlah Kučivrat iz njegove komedije *Arkulin* koji talijanske riječi poput, primjerice, riječi "parfetto" (savršen) krivo izgovara "ferfeto", upravo prema vlaškom izgovoru dubrovačkog zaleđa.⁹⁹ Razlike sela i grada vide se i po tome što ti priprosti ljudi ne mare za gradske konvencije, što izaziva građanski podsmijeh prostom svijetu, ali ta nemarnost predstavlja i, kako smatra Rafo Bogišić pišući o iskazivanjima ljubavi u Benetovićevoj *Hvarkinji*, ventil autora i publike koji vole govoriti i slušati o "zabranjenom voću".¹⁰⁰

Ipak, najtješnji odnosi seljaka i građana odvijali su se pri obavljanju nekih poslova, pa se percepcija ruralnog stanovništva najbolje vidi upravo u opisima slugu i godišnica, najčešćih djelatnosti koje su dopale one čija je želja bila ostati u gradu. Lik sluga bio je privlačan književnicima još od Plauta, pa ne čudi da takve inačice postoje i u našoj književnosti, a i u ovom slučaju najviše se može saznati iz Držićevih djela. Budući da i sam govori kako je njegov *Skup* nastao upravo prema predlošku Plautove komedije *Aulularia*,¹⁰¹ ovdje je mnogo zanimljivija i korisnija komedija *Dundo Maroje*. U tom djelu glavnu ulogu, kao svojevrsna siva eminencija, igra upravo sluga Pomet. Iako Držić često ne daje konkretne informacije o tome odakle dolaze pojedini likovi, za općenitu sliku to do neke mjere nije ni bitno jer je malo vjerojatno da su gospodari na jedan način postupali sa svojim slugama koji su bili iz grada, a na drukčiji s onima sa sela. No, najbolji dokaz da je netko sa sela, svakako se opet može iščitati iz jezika kojem Držić pridaje veliku pažnju radi posebnog umjetničkog efekta, a pisanjem u prozi, za razliku od većine njegovih suvremenika, postiže dodatan stupanj realističnosti. Podrijetlo likova slugu može se eventualno raspoznati i po njihovim ulogama, ovisno jesu li pokretači radnje, poput Pometa, ili nesposobni i nezainteresirani za bilo što drugo osim za svoje osnovne potrebe, poput Bokčila. Sama ličnost seljaka najbolje se može iščitati upravo iz odnosa s gospodarom jer dok Pomet sa svojim Ugom pije, jede gospodska jela i razgovara gotovo ravnopravno te ga ne ogovara iza leđa, nego se trudi pomoći mu u ljubavnim jadima (imajući tu, naravno, uvijek na pameti i svoju korist), Bokčilo ima pregršt problema sa svojim gospodarom Marojem i kroz čitavo se djelo žali na njega, pogotovo zbog gladovanja uzrokovanih Marojevim nemarom, poput: *Jesi, sita si me napojio! Ovo, otkle sam iz Grada, nijesam se usrao, ni sam imao s čim s tvojom hranom.*¹⁰² Zbog takvog lošeg odnosa, ali i vjerojatno urođenog kukavičluka, Bokčilu ne pada na pamet priskočiti gospodaru

⁹⁸ Držić, *Dundo*, str. 218, 121. O javnom redu i miru, a sukladno tome i uvođenju te provođenju zabrane nošenja oružja, vidi: Harris, *Povijest Dubrovnika*, str. 145-148.

⁹⁹ Ovaj i česte ostale primjere krivog izgovaranja stranih riječi, vidi: Marin Držić, *Arkulin*, u: *Klasici hrvatske književnosti – drama i kazalište*, sv. 3, str. 323-324.

¹⁰⁰ PSHK, knj. 9, str. 129.

¹⁰¹ *A komedija mislite kakva će bit? (...) sva je ukradena iz nekoga libra starijeg neg je staros, – iz Plauta ...* (Marin Držić, *Skup*, u: PSHK, knj. 6, str. 138).

¹⁰² Držić, *Dundo*, str. 197.

u pomoć kad ovog uhvate “žbiri”, već misli isključivo na sebe pa, sklonivši se, jauče: *Gospara za kose odvukoše tamo, a bijedan ne znam hoće li i mene vodit*¹⁰³ te se brže-bolje sakriva. On je i inače osebujan lik i primjer ne baš inteligentnog čovjeka, a k tome ima i status dobro poznatog pijanca jer ga mnogi oslovljavaju upravo tako, podsmjehujući mu se ili ga kudeći zbog toga na razne načine poput Pometa: *Bokčilo, pjanico, ti li si? Koje te u Rim dovedoše na ova vina, na ogrestiju?*,¹⁰⁴ njegovog gospodara dunda Maroja: *Ah, Bokčilo, šteto moja! Išteti mi vas posao ova pjanica!*¹⁰⁵ ili pak Popive: *Pjanico, tko te iz Grada dovede da nam karestiju od vina u Rimu činiš?*¹⁰⁶ Uz Bokčila, već spomenuti Arkulinov sluga Kučivrat također se zbog gladi na jednak način žali na gospodara.¹⁰⁷ No, netrpeljivost je znala biti obostrana, kako se može vidjeti na prilično radikalnom primjeru iz Držićeve komedije *Tripče de Utolče. Sti famuli abent* (iskrivljeno lat. ovi sluge imaju) *dug jezik a kratko srce. Kad nije brijeme, tlape; a kad je brijeme da pomogu, tako su od ništar*,¹⁰⁸ žali se Pedant Krisa općenito na sluge, no njegov sluga Nadihna ga očito u tolikoj mjeri ne može podnijeti da mu želi: *A jeda ga priguziči oni Turčin! Dinar ti, – dohiti ga!*¹⁰⁹ U Dubrovniku je inače bilo popularno mišljenje da su Osmanlije homoseksualci, a s obzirom na izuzetno oštre kazne za takvo seksualno ponašanje u Gradu, ovaj sluga svom gospodaru očito nije samo želio da mu se dogodi obično neželjeno seksualno iskustvo.¹¹⁰

Dok Držić ni prema onim svojim seljačkim junacima koje ismijava nije pretjerano oštar niti ih prikazuje u mnogo gorem svjetlu nego što to čini u pastoralama, Benetović u prikazivanju svojih seljačkih protagonista u gradu ide korak dalje, a u *Hvarkinji* nema ni traga nekom inteligentnom sluzi. Njegov Bogdan, pokušavajući ostati u gradu, stupa u službu dubrovačkog gospara Miklete koji prema Bogdanovoj priprostosti nema previše razumijevanja te ga, pokušavajući mu bezuspješno utuviti u glavu nekakve fine manire, koje se ovom ne pristojbe te ih na komičan način cijelo vrijeme izvrće i pokazuje svoj primitivizam, naziva brojnim pogrđnim imenima poput “vilane grosolani” (grozni divljače) ili “pastirinom”,¹¹¹ a u jednom razgovoru eksplicitno daje do znanja što misli o seljacima: *Gljedajte, je li malicije super malitia rusticorum?*¹¹² Bogdanovo priprosto ponašanje vidi se i u pohlepi za novcem kojeg beskrupulozno izvlači od zaljubljenog Miklete, ali i naivnog trošenja novca, pogo-

¹⁰³ Isto, str. 237-238.

¹⁰⁴ Isto, str. 243.

¹⁰⁵ Isto, str. 279.

¹⁰⁶ Isto, str. 281.

¹⁰⁷ Držić, *Arkulin*, str. 323. Obložder je još jedan Držićev sluga čiji odnosi s gospodarom nisu najsretniji, no zbog fragmentarne sačuvanosti *Pjerina*, komedije u kojoj se Obložder pojavljuje, o njegovim se eventualnim posebnim osobinama ne može ništa konkretnije saznati.

¹⁰⁸ Marin Držić, *Tripče de Utolče*, u: *Klasici hrvatske književnosti – drama i kazalište*, sv. 3, str. 310.

¹⁰⁹ Isto, str. 311.

¹¹⁰ O percepciji seksualnosti Osmanlija, vidi: Isto, bilj. 101. O stavovima u vezi homoseksualnosti koji su vladali u Dubrovniku i zakonima koji su sukladno tome doneseni, vidi: Stojan, *Slast tartare*, str. 161-162.

¹¹¹ Benetović, *Hvarkinja*, str. 167-168, 185.

¹¹² *Ima li veće zlobe od seljačke?* (Isto, str. 189).

tovo tuđeg, na karte. Sukladno tome voli i popiti do te mjere da može jedva govoriti pa mu riječi "bježe": BOGDAN: *Gre-gre-grem, O-o-o-parit jedan osal.*; GOJA: *Ih, ih; opraviti jedan posal, polako, ne ubij se,*¹¹³ a kako mu ovo nije jedini ispad tog tipa, drugim riječima i bez eufemizama, moglo bi ga se jednostavno nazvati alkoholičarom. Donekle se može očekivati da mnogi stanovnici urbanih naselja u pravilu seljake promatraju s određenom dozom malograđanske nadutosti, no u *Hvarkinji* se može uočiti nešto čega u Držićevim djelima nema, to jest da se seljak na sličan način izruguje seljaku, kako to radi Bogdan kojemu drugi seljak Radoje smrdi na vlaško jelo: *Ovo sam vlašetina smrdeći ...*,¹¹⁴ no to opet može biti samo jedan od piščevih načina da prikaže Bogdana u što gorem svjetlu.

Uz sluge, naravno da su postojale i sluškinje koje su svakako imale sličnosti sa svojim muškim kolegama, ali i brojne specifičnosti. Te "godišnice", kako su često nazivane u djelima, bile su u pravilu djevojke sa sela koje su došle raditi kod dobrostojećih građana, nadajući se kako će se kroz godinu dana u službi i što bolje udati.¹¹⁵ Što se kvalitete njihova života tiče, izgleda da je ona češće ovisila o njihovoj snalažljivosti negoli o odnosima s gospodarima. Makar se može naći slučajeva da se gospodarice i sluškinje barem donekle slažu, poput Izabele i njezine kuharice Goje u *Hvarkinji*,¹¹⁶ sudbina im je češće bila potpuno drukčija. Držić i ovdje daje izvrstan cjelokupni opis prilično uspješnog snalaženja "godišnica" sljedećim riječima: *Um'ju godišnice i gosparu bradu / oskubsti, objesnice, tamo u tomem gradu, / gospi odgovarat i, što mogu, krasti, / i po gradu udarat, kučetine, u lasti; / ckvaru opilaje, a hljebe mažući / zadnjicâ svaka je, da im ih nî moć vući; / a vina lončine sve pune imaju / što krađu, rabine, pak pjane igraju. / S gospodarom vole na baštinu obit / neg s gospom; tuj stole nose gdi će sidit. / Koliko ohšubâr gospe im omlate / o glavu, – čudna stvar, kako u gvozdje mlate; / tvrđe su glavine neg sohe hrastove, / a kako kravine vazda su jalove.*¹¹⁷ Ipak, ako bi bile raskrinkane i uhvaćene u krađi, za njih nije bilo previše razumijevanja te bi završavale u zatvoru, kako se doznaje u djelu *Džuho Krpeta*: *Kad bi godišnica gospi ukrala pečū larda, ter bi ju vrgli u tamnicu (...).*¹¹⁸ Osim opasnosti da budu ulovljene i sankcionirane od strane vlasti, ono što im je najviše otežavalo život u gradu bila su brojna maltretiranja što obijesnih gospodarica, što pohotnih gospodara. Prisiljavana na težak rad, "godišnica" je znala i pobjeći iz grada, kao što je to učinila još jedna Držićeva sluškinja, Omakala, kojoj je takav život u službi bio nepodnošljiv, a kakav je točnije taj život bio, dobro prikazuje njezina podulja lamentacija: *Moj starče Omakao, meni ne može gora uspomena bit neg zao život koji mi gospođa zadavaše. S tugom ti ću, nesrječna, spovidjet, ma t' neću*

¹¹³ O pohlepi za novcem, vidi: Isto, str. 168-169, o kartanju: Isto, str. 180, o pijanstvu: Isto, str. 150.

¹¹⁴ Isto, str. 182.

¹¹⁵ O tome, vidi: Držić, *Venere*, str. 116, bilj. 22.

¹¹⁶ Benetović, *Hvarkinja*, str. 161, 175, 178-179.

¹¹⁷ Držić, *Venere*, str. 122. *Ja hoću pritilu, da me zimi grije!* govori i Grubiša misleći na "godišnicu", iz čega se vidi da su dobro jele što dobivajući od gospodara što krađući (Isto, str. 123). Ovdje se može primijetiti i tadašnja percepcija ženske ljepote u kojoj se prednost izgleda davala bolje popunjenim djevojkama.

¹¹⁸ Marin Držić, *Džuho Krpeta*, u: *Klasici hrvatske književnosti – drama i kazalište*, sv. 3, str. 233.

stoti dio kazat od tuga kojijeh sam š njom (gospodaricom) imala. Jaohi, ružna Omakala, poslala bi me i rekla bi: "Omakala, pođi u Đura crjevajara, je li obijelio one crjevaje", koje se, ružna, bijele svaki dan, i "je li ohšubre sašio, je li pantufe na bnetačku svršio" – nu broji koliko posala – "i pođi na Podmirje u one", – i ime joj sam zaboravila – "i da t' u škatulici da bijeloga, crljenoga, u gostarici vodice, u krpici nekijeh guba – pametuj! Pođi za rigulet, pođi za spik i svrati se u Sentalijske na Garište i ponesi joj tartare što mi su s pira poslali". Tako ja neboga i zabudi: zanesi tartaru u Šile crjevajara. Šile me gleda: "Tko je poslao?" – "Gospođa je poslala". Svrati se u Džan Fidžina i kupi glavičatijeh igala. Donesi ja velicijeh igala; vraćam se doma. Zla došla! "Gospo", velim "crjevajar je zahvalio"; a ona meni: "Na čem, brižna?" – "Na tartari." – "Na kojoj tartari?! Gdje si ponijela, ružna vazda?" – "U crjevajara, kako mi si rekla." – "Nije! U Sentalijske! Brižna pošla i sjetna vazda! Čeka! U Šile!" A oko moje brižne glave cokula igra! Istupila je, dušom mojom, toliko cokula mećući mi glavu; a ja, neboga, ne mogu toliko pametovat. A ujutro dozove me, rukovet glavičatijeh igala držeći u ruci: pribod' ovdj, pribod' ondj, da mi se moz smete toliko pribadajući; a kad što zlo učinim, – a nigda joj nijesam prava, – onome mekom rukom ljusne nos, tako mi se svi svićnaci obrnu uokolo.¹¹⁹ Nevolje s gospodarima nisu bile ništa manje. Ionako konstantno štipane od mladića na ulici, ni kod kuće nisu nalazile mira od muške pohote, štoviše, kako doznajemo iz Nalješkovicevih komedija, bilo je slučajeva da su ostajale trudne, a tada bi često, da bi se prikrija ta sramota, bile odvođene na gospodske posjede izvan grada.¹²⁰

Odnosi slugu i gospodara, kako se vidjelo, nipošto nisu bili u svim slučajevima jednaki, niti su oni sami prikazivani uvijek na jednak način. Mudrost i glupost ili pak doza primitivizma mnogo ovisi i o samom autoru jer, dok se kod Držića uistinu ne može uočiti prijezir prema seljacima te je njegovo ismijavanje prije upućeno pojedincima nego cjelokupnom ruralnom svijetu, Benetović je ipak, koristeći i vulgarniji rječnik, ponešto oštrij u općenitom komentiranju, iako se ni za njega ne može reći da u tome pretjeruje. Ipak, čini se da slučajevi godišnica nisu pretjerano izazivali suosjećanje kod pisaca. Zapravo, one su bile ponajprije nepresušna inspiracija za komično u njihovim djelima, što se nekad moglo pretvoriti i u otvoreno kritiziranje promjene u ponašanju seoskih žena koje dolaze u grad, kao što to radi još jedan Držićev lik iz njegovog *Arkulina*, Marić: *Giuraddio, er ka mu godi otočka dođe za ovi mir, među ove pasalijske, otruje se kao o kugu, i ke ne idu u grad svete su sveticke*.¹²¹ U svakom slučaju, na kraju

¹¹⁹ Držić, *Grižula*, str. 281. Držić u opisivanju nije nipošto pretjerivao, brojni slučajevi bježanja bili su surova realnost seljačkih djevojaka, o čemu govori i Držićev veliki proučavatelj Frano Čale (Isto, str. 280-281, bilj. 49).

¹²⁰ Ovdje ne navodim nikakve citate jer se kompletna radnja njegove *Komedije pete* i *Komedije šeste* zapravo zasniva na takvom lošem odnosu i zlostavljanju "godišnica". Zapravo, cijeli zaplet *Komedije šeste* vrti se oko bezuspješnog gospodarevog prikrivanja trudnoće njegovih triju sluškinja pred svojom ženom, vidi: Nalješković, *Komedija šesta*, str. 80-94. O zlostavljanjima "godišnica" na ulici, vidi: Držić, *Dundo*, str. 223; Benetović, *Hvarkinja*, str. 155. Koliko je problem neželjene djece "godišnica" bio ozbiljan, govori i podatak kako je u Dubrovniku postojala posebna ustanova za njihovo zbrinjavanje, vidi: Slobodan Prosperov Novak, *Kad su đavli voljeli hrvatski*, Zagreb 1988., str. 44-47.

¹²¹ Držić, *Arkulina*, str. 330.

se, iako su ti ljudi već bili sastavni dio cjelokupne urbane slike, prilično dobro mogu vidjeti brojni elementi prilagodbe, odnosno nesnalaženja seoskog svijeta u gradu.

c) *Seljaci prema seljankama, seljanke prema seljacima*

Tipični pogled renesansnog književnika na ženu formirao je još u 14. st. Francesco Petrarca svojim *Kanconijerom*, a na njega su se ugledale generacije kasnijih pjesnika, pa su taj model uvelike prihvatili i hrvatski renesansni pjesnici poput Džore Držića ili Šiška Menčetića, da spomenem samo dva vjerojatno najpoznatija hrvatska petrarkista. No, podređena pravilima petrarkističke poezije, njihova je ljubav prvenstveno idealizirana. Sigurno je da i ti idealizirani odnosi, ta pjesnička izgaranja za ljubavlju svoje izabranice, sadržavaju elemente stvarnosti u onodobnim odnosima između žene i muškarca. Tim više što neki od onovremenih pjesnika, makar ne nužno petrarkisti, ponekad ne zaziru ni od eksplicitnog iskazivanja tjelesne ljubavi, pri čemu se žena nimalo ne idealizira, u čemu svakako prednjači Janus Pannonius s nekim svojim epigramima. No, paralelno s petrarkističkom, postojala je i književnost koja je odlazila u drugu krajnost i pokazivala sasvim drukčije načine ophođenja, ali bi se iz takvih stihova također mogli izvući elementi stvarnosti. Riječ je o mizoginjskoj literaturi koju je srednji vijek svesrdno prigrlio iz antike.¹²²

Kakav je mogao biti srednjovjekovni pogled na žene, ukoliko se ona nije idealizirala, može se razaznati iz pjesme jednog moralista koja nosi naslov *Ženska ljubav*. U njoj se eksplicitni mizoginjski stihovi redaju od samog početka pa sve do kraja, a ne zaboravljaju upozoriti ni gradove, ali ni sela na opasnosti koje uzrokuje žena: *Sela takoj i ladan'ja / zgubili su svoja stan'ja*.¹²³ Djela koja o ženama ne govore u negativnom kontekstu u srednjovjekovnoj književnosti postoje, ali poštovane i opjevane u pozitivnom smislu, ukoliko nisu spadale među svete, bile su samo žene iz viših društvenih slojeva, što bitno mijenja kontekst, stoga nema potrebe da se takvi primjeri ovdje spominju.¹²⁴

No, razvojem svjetovne književnosti dolazi i do promjena u načinu prikazivanja odnosa, pa tako pisci, koji su i dalje prvenstveno bili muškarci, u svojim dramskim tekstovima stvaraju i ženske uloge. Tako se pojavljuju pogledi iz ženske perspektive,

¹²² O petrarkističkim i drugim utjecajima na hrvatsku poeziju 15. i 16. st. te o Džori Držiću, Šišku Menčetiću i ostalim manje poznatim petrarkističkim pjesnicima tog razdoblja, vidi: Kolumbić, *Hrvatska književnost*, str. 174-186; PSHK, knj. 5, str. 7-27. Kao primjer lascivne poezije u petrarkizmu, upozorivši opet kako je njegova erotika donekle kontrolirana, Slobodan Prosperov Novak ističe pjesme Šiška Menčetića, no možda ipak pomalo pretjerujući jer u istom djelu o epigramima Ianusa Pannoniusa, bez obzira što ovaj ne pripada petrarkistima, govori neusporedivo blaže (Prosperov Novak, *Povijest*, str. 35). O srednjovjekovnoj mizoginjskoj literaturi, vidi: Stipčević, *Socijalna*, sv. 2, str. 200-201. Postoje mnogi pokazatelji kako je odnos prema ženama u dubrovačkom društvu u stvarnosti prilično odskakao od spomenutih pjesničkih idealiziranih prikaza (Harris, *Povijest Dubrovnika*, str. 205-208).

¹²³ PSHK, knj. 1, str. 435, 437. Upravo na tu pjesmu, govoreći o mizoginjskoj literaturi, komentar daje Aleksandar Stipčević (*Socijalna*, sv. 2, str. 200-201).

¹²⁴ Od takvih djela u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti poznata je pripovijetka *O djevojci bez ruku*, a dotična djevojka bila je careva kći. Pripovijetku vidi u: PSHK, knj. 1, str. 235-241.

makar je perspektiva muškarca i dalje bila dominantna. S obzirom na to da ni u djelima ovog razdoblja, kako se uostalom već i pokazalo, nikako ne nedostaje jedne od svezvremenskih tema u književnosti, one ljubavne, i to na brojne načine – od uzvišene ljubavi, ponekad nastale Kupidovim posredovanjem, preko neprihvatljive ljubavi starih muškaraca prema mladim ženama, do one čisto tjelesne poput mladenačkog štipanja godišnica po dubrovačkim ulicama – ona je zastupljenija negoli druge vrste odnosa, zbog čega je u ovom radu spominjana često u različitim kontekstima. No, bez obzira na to koji se način ljubav izražavala, bila ona sretna ili nesretna, ili su posrijedi pak bili neki drugi osjećaji, sve to dosta govori o pogledu muškaraca na žene i obratno, a jasno je da su pisci i u tome vidjeli priliku za karakterizaciju svojih likova, pa tako i seljaka.

Unatoč pastoralnom ugođaju, pastir Radmio u Zlatarićevom *Ljubmiru* govori kako ... *gřivi se i taži i svađa i miri / žena, stvar nekripka po svojoj naravi, / već neg lis ali klas iz trave na vjetru*.¹²⁵ Ovakva se negativna percepcija može naći i u mnogim drugim djelima, poput Držićeve komedije *Džuho Krpeta* ili maskerata Nikole Nalješkovića, u kojima se također govori o paklenoj ženskoj ćudi, ali i nemogućnosti muškarca da joj se odupre.¹²⁶ No, da pisci, makar puno rjeđe, nisu prikazivali žene samo kao pasivne primateljice uvreda i sprdnji na svoj račun, može se uočiti u *Komediji od Raskota* nepoznatog autora s Hvara, u kojoj djevojka Cvita s prezirom izražava priličnu dozu skeptičnosti prema iskrenosti muškarca, kada govori: *To je od vas muš(k)ih: obećat puno, a malo dat. A mi bidne žene virujemo, ter van se dajemo vodit za nos kako vi hoćete, i sve išćemo da vam zgodimo ča možemo i umimo. A vi muške glave paka kad se nasitite, niko udara nogom: hod' tamo, neću te već! niko nameće: na van je, nis' dıvojkı bılı! To nas činite žežinat i nemarsit se kigod žežin ki se ne nahodi ni u kandeliru. I zato pri nego se svezu ja ću dobro promislit*.¹²⁷ Sličnu i još dulju lamentaciju nalazimo u Držićevom djelu *Grižula*, gdje se Vlahinjica Miona poduljim govorom žali na mušku nezahvalnost, a kao uzor ženama čak spominje i Amazonke: *Raspiramo se i pridiramo se za njih, i još im smo krive. Tko ljudem vida obrok? Žene! Tko ih puđa od buha? Žene! Tko ih krpi? Žene! Tko im u kući radi? Ko im uprede i košulje kroji? Žene! Goli bi bez nas hodili; a nut, a nut kakvi su. (...) Govi kako kokošica, budi pura kako golubica, ljubi draga svoga kako grličica, poj kako slavıc – sve zaludu! A mi njim krive, a mi nesrjećne! Da su blagosovljene one stare žene što se pripovijeda da rekoše: "Pođ' s tozijem bogom toliko robstvo!" ter ti rekoše ljudem: "Pođ'te zbogom, nećemo vas!" I uze svaka štit, kopje i sablju, i učiniše među sobom kraljicu i vojsku od žena*.¹²⁸

Ipak, ne može se reći kako se sve svodilo na uzajamno vrijeđanje, makar su izljevi očaranosti suprotnim spolom rezervirani isključivo za muškarce. Uz uzvišene pastirske uzdisaje za ženama, mogu se naći i oni vjerojatno stvarniji, ponešto prize-

¹²⁵ Zlatarić, *Ljubmir*, str. 84.

¹²⁶ Držić, *Džuho*, posebno dijalog na str. 231; Nalješković, *Pjesni od maskerate*, u: PSHK, knj. 9, str. 31-37.

¹²⁷ *Komedija od Raskota*, prir. Franjo Fancev, Zagreb 1932., str. 101.

¹²⁸ Držić, *Grižula*, str. 290-291.

mniji te uglavnom vulgarni pa time i bliži ophođenju seljaka sa seljankama kakvo je ono vjerojatnije uistinu bilo. U Benetovićevoj *Hvarčinji* Vlah Bogdan govori o svojoj ljubavi, godišnici Goji, ne opterećujući se izljevima platonske ljubavi, već se fokusirajući isključivo na ženske atribute, i to (očekivano) prilično vulgarno, poput: ... *jima cice kako trbuhe ...*¹²⁹ ili *Potta del mio (...)*.¹³⁰ Po načinu izražavanja ne zaostaje za njim ni Bogdan Plominjanin iz *Komedije od Raskota* kada zaneseno kaže: ... *lipa je divojka, ovolike sise ima, darž bi bufale*.¹³¹ No, da vulgarnosti nisu bile rezervirane isključivo za seljački govor, može se vidjeti iz gore spomenutog Pannoniusovog epigrama, k tome još pisanog latinskim, jezikom učenjaka. Štoviše, gore citiranim seljačkim govorom pojedini bi se pisac služio prvenstveno radi komičnih efekata, pa postoji i mogućnost da su ovakvi dijalozi donekle iskarikirani. Naravno, ne može se tvrditi kako ovakav govor nije bio uistinu dio seljačkog svakodnevnog ophođenja. Uostalom, ako se u obzir uzme današnji svakodnevni ulični šovinistički razgovor, može se ustvrditi kako ovdje spomenuti citati nisu nužno nekakvo pretjerivanje u službi komike i da se od onda do danas po tom pitanju nije mnogo promijenilo.

Sav taj prezir i ljubav nisu ostajali samo na riječima, pa se tako u nekim tekstovima mogu uočiti sirovi postupci prema ženama. Primjerice, u *Noveli od Stanca* protagonisti se hvale kako tuku svoje žene smatrajući to potrebnim da bi im bile poslušne.¹³² Ipak, nije nužno da je žena u braku na selu trpjela samo fizičko zlostavljanje. Naime, Držićev se Stanac želi pomladiti upravo zbog svoje, za razliku od njega, mlade žene od 20 godina, kojoj bi to bilo drago i koju naziva "vrijedna",¹³³ pa bi se iz ovih postupaka možda prije moglo uočiti tipično ponašanje patrijarhalnog društva negoli nekakva mizoginija. S druge strane, postoje brojni slučajevi u kojima se mladi seljaci obračunavaju šakama kako bi privukli pažnju i dobili naklonost svoje seoske odabranice te izbacili suparničkog pretendenta na njezino srce. Uostalom, ovakvi su postupci u pojedinim djelima prilično uobičajeni kao sredstvo rješavanja ljubavnih problema. Svoje snage na ovaj način odmjeravaju Benetovićevi Radoje i Bogdan zbog Goje, a u istoj se situaciji nađu i Rasko i Duklin zbog Cvite u *Komediji od Raskota*.¹³⁴

Zanimljivo je i kako se u književnim djelima za ljubavni zaplet ne koriste slučajevi nesretne ljubavi među različitim društvenim slojevima, osim kada je riječ o seksualnom napastovanju godišnjica od strane njihovih gospodara, što se zapravo ne bi moglo nazvati ljubavlju, već jednostavno pohotom. Je li nemogućnost takvih

¹²⁹ Benetović, *Hvarčinja*, str. 149. O spolnosti kod Držića, vidi: *Leksikon*, str. 743-745.

¹³⁰ Skraćena vulgarna uzrečica (pota – ženski spolni organ). Usp.: *Leksikon*, str. 165.

¹³¹ *Komedija*, str. 121.

¹³² Držić, *Novela*, str. 43, 46.

¹³³ Isto, str. 50.

¹³⁴ Benetović, *Hvarčinja*, str. 182; *Komedija*, str. 102.-103. O svojevrsnom zaštitničkom stavu muškaraca prema ženama govori i odmazda pučana za silovanje neke djevojke kao jedan od povoda za pokretanje hvarske bune, vidi: Gabelić, *Ustanak*, str. 208. No, raspravljajući o toj temi, Nada Klaić tvrdi kako silovanje djevojke nema veze s početkom bune, ono je ustanicima poslužilo samo kao izgovor jer napastovanja nisu bila nimalo neuobičajena i bilo ih je oduvijek (*Društvena previranja*, str. 29).

situacija bila u tolikoj mjeri samorazumljiva ili odbojna da joj pažnju nisu posvetili ni najsmjeliji pisci te su se zadovoljavali tek fiktivnim zaljubljuvanjem u vile, što je moglo poslužiti i kao alegorija? Ponešto se o stavu prema samoj pomisli na mogućnost rušenja društvenih granica doznaje i iz onodobne književnosti pa tako u jednoj pjesmi iz *Zbornika Nikše Ranjine*, okomljujući se moralizatorski na lakomost žene za novcem, anonimni autor sa zgražanjem zaključuje: *Neka se na sviti ovaj rič sad poje: / jošte će ljubiti bastasi (nosači, služnici) gospoje!*,¹³⁵ smatrajući to, očito, nečim nevjerovatnim.

Ono što mnogo govori ne samo o ljubavnim nego i o svakodnevnim odnosima i percepciji muškaraca prema ženama i obratno, jest ovdje već prikazana razočaranost tih žena muškarcima čija su neiskrenost u udvaranju i nemarnost kada bi dobili ono što su htjeli, očito pogađale žene. No, ovo predstavlja poseban problem jer se mora postaviti pitanje u kojoj su mjeri spominjani pisci uistinu pogodili izražavanje ženskih osjećaja. Svakako da je na to teško dati odgovor, pa se ovdje citirana ženska stajališta, s obzirom na to da su ipak proizašla iz razmišljanja i shvaćanja isključivo pisaca, trebaju uzeti s određenom dozom rezerve. No, makar je već napomenuto kako spisateljica u razmatranom razdoblju gotovo da i nije bilo, od druge polovice 16. st. ipak se, prvenstveno u Dubrovniku, pojavljuje nekoliko ženskih književnih imena poput Julije i Nade Bunić ili Marije Gundulić.¹³⁶ U velikoj manjini, bile su više iznimka, ali neprihvatanje njihovih tekstova svejedno može barem malo reći izravno o ženskim problemima i pogledu na muškarce koji njihovu želju za umjetničkim izražavanjem, kako se čini, nisu nimalo odobravali, čime se posredno može zaključiti kako ni u seoskom okruženju žena nije mogla dobiti više razumijevanja.

Kada je riječ o ljubavnim odnosima seljaka i seljanki, u djelima je vrlo često jedna od istaknutijih tema ženidba starih i mladih, čime se ujedno pokazuje i sraz generacija, još jedna od omiljenih Držićevih tema. No, kako se ona najčešće pojavljuje nezvano za stalež, uistinu se može reći da je univerzalna, pa se ovdje neće spominjati kao fenomen seljaštva niti se obrađivati više nego što je to već bilo u kontekstu prikaza pastirskog svijeta.¹³⁷ Govoreći ovdje o ljubavnim odnosima muškaraca i žena zanemarena su i nastojanja seljaka da pridobiju vile, jer one kao mitska i viša bića svakako zaslužuju više truda, opreznosti u postupcima i uzvišeniji govor u kojem nikako nema mjesta ni pomisli na kojekakve lascivne izjave kako im se ne bi povrijedili osjećaji, što je već spominjano. No, u ophođenju sa sebi ravnima može se uočiti određena doza jednostavnog i primitivnog ponašanja prema ženama kada i nije ri-

¹³⁵ *Zbornik Nikše Ranjine*, u: PSHK, knj. 5, str. 434.

¹³⁶ O Juliji i Nadi Bunić i o Mariji Gundulić te o njihovim djelima, vidi: Stipčević, *Socijalna*, sv. 2, str. 195-196. U Dubrovniku tog vremena na književnom planu djeluje još jedna žena – Cvijeta Zuzorić. No, od njezinog se opusa nije ništa sačuvalo te o njemu saznajemo samo posredno od sačuvanih pohvala za njezin rad (*Isto*, str. 196). O daljnjoj ulozi žena u književnoj kulturi Dubrovnika, vidi: Slavica Stojan, *Posvete knjiga Dubrovkinjama, Dubrovački horizonti*, god. 32, br. 41, Zagreb 2001., str. 40-47.

¹³⁷ Što se ženidbe tiče, Josip Lučić donosi podatak kako je u srednjovjekovnom Dubrovniku bilo slučajeva da su se gradski obrtnici ženili seoskim djevojkama (*Obrti i usluge*, str. 217).

ječ o fizičkom zlostavljanju, bez previše jadikovki ili romantičnih izljeva ljubavi, pri čemu sam jezik kojim seljaci pričaju opet igra svoju važnu ulogu.

d) Čime su pisci hranili i pojili svoje likove

Prehrana je svakako jedna od osnovnih komponenata svakodnevnice svih društvenih slojeva, pa je hrana stoga često zauzimala važno mjesto kada se govorilo o životnim prilikama pojedinog razdoblja, bilo kao pokazatelj izobilja ili pak neimaštine. Tako ni suvremena historiografija nije zaobišla njezino spominjanje, uključujući pritom i proučavanje prehrane srednjovjekovnog seoskog stanovništva.¹³⁸ Također, u književnim djelima ovdje proučavanog razdoblja motiv hrane nije nepoznanica te se često spominje vezano za sve društvene slojeve, pa tako i za seljaštvo, iako je, kako ističe Slobodan Prosperov Novak u jednom od eseja svoje zbirke *Kad su đavli voljeli hrvatski*, u hrvatskoj kulturnoj povijesti njezina uloga zanemarena.¹³⁹ Kada se pak govori o gladi, poznato je kako je ta pošast, uzrokovana raznim čimbenicima od ratova do elementarnih nepogoda, zabilježena praktički u svim povijesnim razdobljima te se zasigurno pojavljivala češće negoli razdoblja izobilja. Također, može se reći kako je glad do izražaja često najviše dolazila upravo na selu, no zanimljivo je da se u djelima ovdje razmatranih pisaca ona kod seljaka uopće ne spominje, barem ne u kontekstu nekakvih pošasti, već samo benigno, tek kao predmet ismijavanja seljaka koji je, kako će se vidjeti, često dobivao etiketu proždrljivca.

Zapravo, već je u nekoliko navrata ovdje bilo govora o hrani ili barem o prehrambenim proizvodima kojima su seljaci raspolagali te njima katkada trgovali. Kako se vidjelo, Zoranićevi su pastiri skromni i zadovoljni onim malim što imaju, a ostali su pastiri morali s njima dijeliti skromnost, htjeli to ili ne. Naime, unatoč tome što su čuvali životinje, izgleda da im osnovna hrana nije bila meso, već mliječni proizvodi i kruh, o čemu se u djelima mogu naći brojna svjedočanstva. U eklogi *Radmio i Ljubmir*, Ljubmir govori: ... *brašno jest – nî mlika ...*,¹⁴⁰ a jednako se, ukoliko se doda i sir, hrane i pastiri Marina Držića: ... *Jes mlika, jes sira (...) jes brašna dovolje*,¹⁴¹ dok se, spremajući se za put, Vlah Radoje opskrbljuje "trbuhom" masla, pogačom i jednim sirom.¹⁴² Meso je izgleda pripremano samo u posebnim prilikama, uglavnom kada

¹³⁸ Kao primjer bavljenja prehranom kod seoskog stanovništva u srednjovjekovnoj Engleskoj može poslužiti Dyerovo istraživanje te tematike u ovdje već spominjanom djelu *Standards of living in the later Middle Ages* u kojem, uz pokušaj cjelokupnog prikaza života srednjovjekovnog engleskog seljaka, autor mnogo pažnje posvećuje upravo hrani (str. 134-135, 151-160). Za primjer Dubrovnika, vidi: Lučić, *Obrti i usluge*, 106-117.

¹³⁹ Novak, *Kad su đavli*, str. 71. Naravno, i uz ovo pravilo postoji iznimka koja se ovdje ne može zanemariti. Za ovaj je slučaj to hrvatski književnik Veljko Barbieri, poznat po svojim tekstovima i televizijskim emisijama u kojima istražuje fenomen gastronomije kroz povijest, doduše nastalim nešto kasnije od spomenute kritike Prosperov Novaka. Njegovi su tekstovi, između ostaloga, u velikoj mjeri inspirirani upravo djelima hrvatskih književnika.

¹⁴⁰ Džore Držić, *Radmio*, str. 62.

¹⁴¹ Držić, *Tirena*, str. 82. Zanimljivo je kako Držićev Miljenko uz jelo spominje i ljubav. Znači li to da Držić zagovara tvrdnju kako ljubav prolazi kroz želudac?

¹⁴² Sasin, *Malahna komedija*, str. 320.

se nešto slavilo, kako se vidi iz drugog prologa *Tirene* kada Obrad pita Pribata: *Jeda si koje mlad (što mlado od životinja) za ovi pir donesao? i hvali mu taj pir na kojem će: ... jest ćeš tih slasti kojeh vijeku nisi io, / plovat ćeš u masti,*¹⁴³ iz čega se može pretpostaviti kako je masna hrana bila vrlo cijenjena. Uz ova jela, na jelovnik seljaka koji nisu nužno bili pastiri mogu se dodati još neka. Cvita u *Komediji od Raskota* kaže: *... zelje mi je za večeru pripraviti ...*,¹⁴⁴ a već spomenute u kontekstu izrugivanja, spominju se kao hrana i životinjske iznutrice na koje zaudara Radoj u *Hvarčinji*: BOGDAN: *Poj vadi želadiju od jutropašca (životinjska iznutrica), ča je tvoja meštija.*¹⁴⁵ Ovdje se ne smiju zaboraviti ni Hektorovićeви ribari koji su si, usporedivši dosadašnju hranu, od ulovljene ribe mogli priuštiti prave bakanalije, dodajući tome "prisnac" (vrstu kolača sa sirom), "turtu" (obično bijeli, dakle bolji, gospodski kruh), "jajnik" (pržena jaja), med, kaškaval (masni ovčji sir), paprenjake i voće, zalijevajući sve to vinom o kojem će se više govoriti naknadno.¹⁴⁶ No, koliko se god iz današnje perspektive čini da su se Hektorovićeви ribari gostili najvećim delicijama iz mora, treba upozoriti kako je riba u ono doba prvenstveno percipirana kao sirotinjska hrana koju su viši društveni slojevi u urbanim sredinama prezirali i konzumirali tek u danima posta. Cijenjeno je bilo prvenstveno meso, bez obzira na to o kojoj se životinji radilo, makar su u okviru europske renesansne kuhinje riba i morski plodovi već naveliko osvojili stolove velikodostojnika.¹⁴⁷ Još jedan zanimljiv detalj iz Hektorovićeвог *Ribanja* vezan je uz hranu, a govori o njezinu skladištenju koje, kako se čini, nije bilo na posebno visokoj razini. O tome Hektorović kaže: *... A znaš ča se reče: jij ribu iz mora, / A meso iz kože, jer jedno i drugo / (kako znaš) ne može liti stat nadugo.*¹⁴⁸

Na hrani se uistinu nije štedjelo, ponajprije u gradu u kojem je, kako je prikazano, seljački svijet imao svoje mjesto. Ako bi se slugama, koji su u pravilu okarakterizirani kao nenadmašni proždrljivci, što ponekad sugeriraju i sama njihova imena poput Držičevih Pometa Trpeze ili Obloždera, posrećilo da uzmu štogod s gospodarstva stola, mogao ih je zapasti barem dio raznovrsnih delicija. Brojne takve delicije spomenute su u poznatom detaljnom opisu jednog obilnog obroka kojeg se zamalo dočepao sluga Pomet: *Sjedeći za trpezom s mojijem Tudeškom, a pečeno bijehu dinijeli – pjat, a u njemu kapun. Gledam ali je guska, ali što drugo. Onoliko velika kapuna moje oči nigda nijesu prije vidjele. Ispečen? Gledah, ali je isprigan ali je ispečen. Imaše njeku hrustu na sebi koja mi oči zanosaše, srce mi veseljaše, apetit mi otvaraše. Oko njega dvije jarebice oblahne, a sok iž njih rosi. Pjat ureševahu s strana peča vitelja mesa od mlijeka, koja para da govoraše: "Jeđ me, jeđ me", i polovica zadnja od zečića, lardica okolo nazadijevana, a garofalići neistučeni nakićena, koja para na trpezi mirisom da stvaraše veselo, drago prolitje; a na*

¹⁴³ Držić, *Tirena*, str. 127, 132.

¹⁴⁴ *Komedija*, str. 104.

¹⁴⁵ Benetović, *Hvarčinja*, str. 182.

¹⁴⁶ Hektorović, *Ribanje*, str. 178, 186. Za pobliza objašnjenja termina "turtu" i "prisnac" zahvaljujem dr. sc. Lovorki Čoralić.

¹⁴⁷ Veljko Barbieri, *Gastronomija Marina Držića Vidre, Kazalište*, sv. 31-32, Zagreb 2007., str. 100-103.

¹⁴⁸ Hektorović, *Ribanje*, str. 221.

*krajijeh od plitice uokolo nakitili bijehu kosovića, drazijeh kosovića, turdius inter avibus koji paraše da se uokolo uhitili bijehu i da u veras pojući govorahu: "Blaženi uzmite!" I u tjezijeh delicijah stojeći u kontemplacijoni bijeh otišao in estatis.*¹⁴⁹ Makar je ovaj Pometov zanos bio uzaludan jer se na kraju nije uspio počastiti nabrojanim delicijama, može se pretpostaviti kako takvi nesretni epilozi nisu baš uvijek pogađali seljački želudac koji se, ako ništa drugo, ponekad zasigurno mogao popuniti barem ostacima s gospodareva stola. Ipak, zbog gospodareve nemarnosti i škrtosti, sluge je često zapadala priprosta hrana, kako se već moglo vidjeti na slučaju Marojevog Bokčila, a slične je nevolje proživljavao i Držićev Kučivrat, Arkulinov sluga, koji se žali na svojeg škrtog gospodara zbog čega jadikuje: VLAH (Kučivrat): (*Bob i leća korizmina hrana jes, a Petar Longo sve mu ono posilaše.*); ARKULIN: *Aglio – luk česan et quella cipolla – kapula, bez koje vi, žene, ne biste mogli sofrikat činit; i zaludu bi bili cipoli riječki i gere lokrumanske, da se lučca kapule najprvo ne podpriga.*; VLAH: (*Jes, bogme smo s gosparom i prikle prigali; a dobro ih priga, a ja mu sam puhao, ah! ah!*).¹⁵⁰ Da se mogućnost obilatog gošćenja seljaka u gradu ne zasniva samo na indicijama kako su bili u mogućnosti ukrasti nešto sa stola, govori primjer Sasinovog Vlaha Radoja koji je pozvan na gozbu na kojoj se našlo sljedećih jela: ... *ter sjede mi tako, to t' nose dvije zdjele: / svaka kolik miječak: larda, golubića, / kapuna, zatijem pak mesa, kosovića, / kokoši, pataka i jezika slanijeh, / i divljijeh gusaka i ostalijeh pak inijeh, / što se izrit ne more,*¹⁵¹ a u istom se djelu, u sljedećem Radojevom dijalogu, dodaje kako je neki dum Petar na spomenutoj gozbi pojeo i: ... *dvije krince kupusa / s lardom ...*,¹⁵² iz čega se vidi kako kupus nije nužno bio samo seljačko jelo.

Zanimljivo je kako je vino bilo jedino piće koje književni junaci, pa tako i seljaci, konzumiraju, umjereno ili u preobilnim količinama, jer o bilo kakvim drugim alkoholnim pićima, poput piva ili nekih žestokih pića, nema nigdje ni riječi. Dakle, vino domaće, vino crno, vino bijelo i "mavasija", kako nam spominje Nalješković.¹⁵³ O vinu je Držić očito imao visoko mišljenje slaveći ga, a donoseći pritom i mišljenje o vodi, na početku *Venere i Adona* riječima pripitog Vlaha Vukodlaka: *Ah, vince gizdavo, milo ti si piti, / tebe ti je pravo do neba slaviti! / Vodice studene meni ćete oprost, / na piru u mene nećete ni prag prit.*¹⁵⁴ No, kako se ne bi pomislilo da je Držić i sam volio previše zaviriti u čašu, ipak preporuča umjereno uživanje u vinu: *Vince krjepos dava i pamet*

¹⁴⁹ Držić, *Dundo*, str. 220. Držić i inače dosta pažnje posvećuje hrani pa ovo, bez obzira na to što je najpoznatiji, nije jedini njegov ovako zanosan opis kulinarskih majstorija onoga vremena, a Slobodan Prosperov Novak, detaljno ga analizirajući, ovaj opis čak naziva najobilnijim literarnim obrokom cijele hrvatske književnosti (*Kad su đavli*, str. 69-75). Ipak, gastronomija kojoj Držić pridaje pozornost, prvenstveno je bila rezervirana za bogatiji sloj, stoga se ovdje ne navode svi primjeri. Detaljnije o hrani u Držićevim djelima, vidi: Stojan, *Slast tartare*, str. 177-182; *Leksikon*, str. 315-318.

¹⁵⁰ Držić, *Arkulin*, str. 323.

¹⁵¹ Sasin, *Malahna komedija*, str. 317.

¹⁵² Na ist. mj.

¹⁵³ Nalješković, *Komedija šesta*, str. 93. O vinu u srednjovjekovnom Dubrovniku uopće, više vidi: Ravančić, *Život u krčmi*, str. 19-50; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 109-112.

¹⁵⁴ Držić, *Venere i Adon*, str. 113.

uzimlje; bez vinca nije srcu veselja, ni nogam snage (...).¹⁵⁵ Vino se nije nužno pilo samo, već se ponekad miješalo s vodom, kako su to činili Hektorović i njegovi ribari: *Menituj služiše vinca razvodnjena (...)*.¹⁵⁶ Kada se ovome doda i ono što se već govorilo o pijanstvu, koje je također bilo uzrokovano ispijanjem povećih količina vina, na kraju se može potvrditi da je ovo piće zauzimalo dosta istaknuto mjesto u književnosti, a time zasigurno i u svakodnevnom životu onovremenog čovjeka, pa tako i seljaka. O samoj kvaliteti vina ne govori se nigdje izričito, no može se pretpostaviti kako je ona varirala ovisno o društvenom sloju, pa je seljake sigurno zapalo lošije vino od onoga koje se konzumiralo u bogatijim gradskim krugovima.¹⁵⁷ Također, o nekim specifičnim okupljalištima u seoskim sredinama poput krčmi ili konoba nema spomena, ali takva su mjesta u srednjem vijeku ionako ponajprije bila karakteristična za gradske sredine, pa se i u takvim prilikama seljak nalazi isključivo u gradskom okruženju.¹⁵⁸ Ovo, naravno, nisu jedini primjeri spominjanja vina, no u ostalim se djelima o njemu više-manje govori u jednakom kontekstu, pa detaljniji popis citata ovdje ne bi donio nikakve nove informacije. Ipak, neki dodatni detalji mogu se otkriti, pa uz nizove jednakih opisa vina i njegova konzumiranja, Sasin donosi zanimljiv detalj iz kojeg se točno doznaje iz čega se sve vino pilo, pa tako spominje "bokare" (pehare), "žmule" (čaše) i "gostare" (vrčeve).¹⁵⁹

e) Još nekoliko fragmenata o svakodnevnici seljaka

Uz do sada sakupljene i opisane segmente seljačke svakodnevnice čija se slika iz izvora mogla dosta detaljno sastaviti, postoje još neki fragmenti koji se nalaze u ovdje korištenim književnim djelima, ali se spominju samo usputno i suviše rijetko te se o njima ne nalazi dovoljno podataka da bi se stvorila barem donekle cjelovita slika koja bi nešto više govorila. Ipak, ti se segmenti nikako ne bi smjeli zanemariti, stoga će se u nastavku nešto reći i o njima.

Primjerice, ne doznajemo mnogo o higijeni seoskog stanovništva, osim iz jednog malog dijela dijaloga Nelješkoviceve *Komedije pete*, kada se govori o revnom trijebljenju ušiju kod žena: GOSPOĐA: *Jedva sam od uši mogla vas otrijebit ...* MARUŠA: *Ako smo ušive zaisto kad bile, / bile smo i žive, mi smo se trijebile / i čisto držale (...)*.¹⁶⁰ No, to nije dovoljno da bi se zaključilo kako su ondašnji seljaci držali do kakve-takve čistoće, ali ih se s druge strane ne može optužiti ni da su bili posebno prljavi, jer se to nigdje ne

¹⁵⁵ Držić, *Džuho*, str. 235. Slavljenju vina može se pridružiti i pjesma *O slavni naš Bako* Sabe Bobaljevića, vidi: Sabo Mišetić Bobaljević "Glušac", *Pjesni razlike*, u: PSHK, knj. 5, str. 338.

¹⁵⁶ Hektorović, *Ribanje*, str. 195.

¹⁵⁷ U ovdje spomenutom citatu iz *Dunda Maroja*, Bokčila optužuju da je došao u Rim popiti "ogrestiju", što bi značilo kiselica, kiseliš, kiselo vino, ali iz konteksta se može zaključiti kako time Držić zapravo kritizira loše talijansko, točnije rimsko, vino, a ne govori o domaćem, što tvrdi Slavica Stojan (*Slast tartare*, str. 181).

¹⁵⁸ O krčmama u srednjem vijeku kao mjestima okupljališta karakterističnim za gradsku sredinu, vidi: Ladiri, *Montaju*, str. 296-297.

¹⁵⁹ Sasin, *Malahna komedija*, str. 317.

¹⁶⁰ Nalješković, *Komedija peta*, str. 66.

spominje, a takvi nedostaci bi svakako bili dobar materijal za komedije. Još se manje može saznati o njihovom načinu odijevanja. Dok djela pisana za čitanje o odjeći potpuno šute, izgleda da ni za tadašnja dramska djela nije bilo potrebno podrobnije objašnjavati scenografiju s popratnim tekstom uz dijaloge, a iz šturih didaskalija Držićeve *Novele od Stanca* doznajemo samo kako *ovdi Dživo, obučen na vlašku, s Stancom govori*¹⁶¹ ili *Odgovaraju družu maskari na vlašku obučeni*,¹⁶² no kako je to bilo biti obučen "na vlašku", ne doznajemo iz daljnjeg teksta, niti ovog, niti bilo kojeg drugog.¹⁶³ O fizičkom izgledu seljaka ne doznaje se baš ništa.

Što se tiče načina na koji su se seljaci zabavljali u svoje slobodno vrijeme, kojeg su, naravno, imali bez obzira na to koliko su dnevno vremena trošili na rad, također ponešto doznajemo, prvenstveno na primjerima pastira koji su si vjerojatno mogli dati više oduška pustivši stado da pase. Čini se kako su im glavni oblici zabave bili ples, pjesma i svirka na raznim instrumentima, ali spominje se i lov, što se vidi u slučaju kada svim tim zabavnim djelatnostima pastir Radmio pokušava nagovoriti prijatelja Ljubmira da se odvrati od uzaludne ljubavi prema vili: *Gizdavih seljanka sada su sve hore, / ne svršiv još sanku rane ve' pri zore. / Tuj surle, tuj dipli hitro im uzsvire, / a bubanj najlipli uza nje udire. / A one t' bez vari u pjesnijeh dan traju / i tancem s ovčari pod ubrus igraju. (...) Kô saptje sljednici i s hrti brzimi / tjeraju bačnici i mi još tuj š njimi.*¹⁶⁴ Dubrovčanin Mavro Vetranović, uz spominjanje gore navedenih svirke i pjesme, malo dalje dodaje i ples kojim se pastiri nisu samo zabavljali, već su očito nastojali i osvojiti "gospoje prigizdave": *... gdi se poje gdi se sviri. / A sad, glumci, vas molimo, / spravte dipli da se sviri, / igrajući da skočimo / u tri skoke i četiri; / da se naše srce smiri, / ked se vidi tko će bolje, / tančac vode mi pastiri, / poplesati ovoj polje.*¹⁶⁵ Iz ovoga se vidi kako je zabava bila usko povezana s glazbom, pri čemu su vrlo omiljen instrument očito bile diplo, a svim tim oblicima zabave moglo bi se dodati još i ovdje već spomenuto pripovijedanje narodnih priča, kako su to radili Zoranićevi pastiri u *Planinama*.¹⁶⁶ Naravno, ne smije se zaboraviti niti ne toliko idilično prikazivanje provođenja slobodnog vremena u krčmi, o čemu se već govorilo na drugom mjestu ovog rada.

Još bi se jedna stvar trebala svakako spomenuti, a radi se o onodobnoj pobožnosti s jedne i praznovjerju s druge strane. Osim pojedinih slučajeva pobožnosti, kao kod, primjerice, pobožnih poslovice Hektorovićevih ribara, seljački svijet u knji-

¹⁶¹ Držić, *Novela*, str. 40.

¹⁶² Isto, str. 50.

¹⁶³ Ni Slavica Stojan, posvećujući inače dosta pažnje odijevanju u Držićevim djelima, ne spominje seljačku odjeću, samo tumači jedno spominjanje odjeće "na trgovačku" u *Dundu Maroju* kao odijevanje po uzoru na siromašnog vlašskog trgovca, čime bi gore izneseni citati mogli postati malo jasniji (*Slast tartare*, str. 188). Za bolju predodžbu o načinu odijevanja svakako bi bilo korisno proučiti ondašnja likovna djela, a kako bi se ipak nešto više saznalo od dramske umjetnosti, možda bi se trebala proučiti rješenja suvremene kazališne struke, odnosno scenografa koji rade na današnjim verzijama tih predstava.

¹⁶⁴ Džore Držić, *Radmio*, str. 64.-65.

¹⁶⁵ Mavro Vetranović, *Pjesni razlike*, u: PSHK, knj. 5, str. 231-232.

¹⁶⁶ O razvijenoj glazbenoj kulturi kod seljaka u slučaju dubrovačkog kraja, referirajući se ponovno na Diversisa, raspravlja Harris (*Povijest Dubrovnika*, str. 292).

ževnim djelima ne pokazuje vjersku nastrojenost veću ili manju nego što bi to bilo karakteristično za bilo koju tradicionalnu katoličku sredinu. Vjerski elementi su jednostavno prisutni kao dio svakodnevnog govora, često prije kao poštapalica negoli kao stvarno zazivanje Boga, kako to, recimo, radi Držićev Arkulin: *Hvala milostivom Bogu!*¹⁶⁷ ili na samom kraju Novele prevareni Stanac kao standardnu kletvu: *Bog te ubio!*¹⁶⁸ Varijacija na temu zazivanja Božjeg imena, Djevice Marije ili nekog od mnogih svetaca bilo u pozitivnom kontekstu ili pak u kontekstu psovke, ali i svakodnevnog prakticiranja vjere poput spominjanja molitve ima izuzetno mnogo. No, to ne mora značiti kako je onodobni seljak bio izrazito pobožan, zapravo bi se moglo reći da se u tradicionalnijim sredinama praksa nije pretjerano promijenila sve do danas. Također, iako ponekad naivni, seljaci uglavnom nisu prikazani niti kao praznovjerni, ponovno uz izuzetak pokojeg slučaja, poput onog iz *Komedije od Raskota*, u kojem glavni protagonist Rasko vjeruje tobožnjem čarobnjaku Remeti, komedije *Tripče de Utočce* u kojem se pojavljuje lik Jeđupke, vračare koja radi napitke pomoću trava, ili pak *Hvarkinje*, u kojem iz Gojinog teksta možemo uistinu detaljno saznati riječi vradžbine kojom se privlače muškarci.¹⁶⁹ Štoviše, kako je već spomenuto u drugom kontekstu, skeptični Radat iz *Tirene* uopće ne vjeruje u Kupida i vile pa čak pokušava razumno objasniti ta priviđenja.

Neke od karakternih osobina koje se pridaju seljacima u književnim djelima nisu specifične samo za njih, pa se nalaze i kod nekih drugih likova koji ne pripadaju nužno seoskom svijetu. No, zanimljivo je kako je kukavnost osobina koju pisci pridaju prvenstveno seljacima, makar ne prečesto, uglavnom s namjerom da i na taj način naglase komičnost pojedinog lika. Već je bilo govora o slugi Bokčilu iz Držićeva *Dunda Maroja*, koji se nije pretjerano uzrujavao što je njegov gospodar imao nevolja s organima reda, nego je samo gledao kako da se sam izvuče iz neprilike, a još se kukavnije ponaša seljak Rasko u *Komediji od Raskota*, tim više što se nije našao u pravoj opasnosti, već samo kao predmet neslane šale. Prestrašivši se male podvale svog kuma Bogdana koji je pred njim glumio opasnog Turčina, nastoji se kasnije izvući lažima da bi pred kumom, kojeg u drugoj prilici prepoznaje, ispao hrabriji nego što to uistinu jest.¹⁷⁰ Naravno, to nikako ne mora značiti kako su svi seljaci slovili kao kukavice.

Unatoč brojnim elementima seoskog života spominjanim više ili manje u ovim izvorima koji daju kakvu-takvu sliku onodobnog seljaka, pomalo iznenađuje što se

¹⁶⁷ Držić, *Arkulin*, str. 344.

¹⁶⁸ Držić, *Novela*, str. 53. O vjerskim elementima u Držićevim djelima opširno govori Slavica Stojan, no ovdje bih uputio jedinu zamjerku ovom njezinom, inače izvrsnom, djelu o svakodnevici Držićevog Dubrovnika. Naime, spomenuti vjerski elementi pomalo se pretjerano ističu kao posebnost i pokazatelj povećane religioznosti, barem kada se tim pitanjem dotiče fenomen seljaštva. Štoviše, Stojan u nastavku svoga djela spominje i brojne psovke i kletve u koje su uključena zazivanja i vruga i Boga, što baš i ne ide u prilog tezi o velikoj pobožnosti onodobnog čovjeka (*Slast tartare*, str. 213-239).

¹⁶⁹ *Komedija*, str. 118-120; Držić, *Tripče*, str. 303; Benetović, *Hvarkinja*, str. 179-180.

¹⁷⁰ *Komedija*, str. 109-111.

neki elementi koji su zasigurno bili uobičajeni za selo, u vezi s njim uopće ne spominju. Osim nepostojanja konkretnih opisa sela i seoskih kućanstava, kao primjer se mogu uzeti neke općeživotne pojave poput gladi, što je već napomenuto ranije, ne govori se o pravom siromaštvu (Stanac, koliko god bio siromašan, ipak ima neki "kapital"), a sve je to tada bila prilično uobičajena pojava. Također, nema riječi o djeci kao zasebnoj dobnoj skupini, dok se mladi, zreli i stari konstantno pojavljuju u nebrojenim situacijama kada se govori o srazu generacija.¹⁷¹ Nadalje, nema spominjanja bolesti, također česte i uobičajene pojave, niti se što saznaje o doživljaju smrti. Naravno da se mnogi od upravo nabrojanih motiva spominju u književnim djelima, no suviše općenito ili izvan konteksta ruralnog okruženja da bi ih se bilo kako moglo dovesti u bližu vezu sa seljačkim svijetom, osim zaključiti kako samo po sebi može biti razumljivo da su bolest i smrt i za seljake bili potresni trenuci u životu.

Teško je reći zbog čega su baš upravo navedeni motivi bili zanemareni. Treba jednostavno pretpostaviti kako je glavni, iako možda ne i jedini, razlog tom zanemarivanju spomenutih motiva taj što pisci svoja djela ipak nisu stvarali da bi dokumentirali seoski ili bilo koji drugi svijet, nego su ciljali na ondašnji ukus publike i posvećivali više pažnje tematici koju je ona zahtijevala, kako se to, uostalom, u većoj ili manjoj mjeri radilo oduvijek, a radi se i danas.

f) *Osmanlijska opasnost za seosko stanovništvo*

Svim ovim do sada spomenutim elementima seoskog života, od 15. st. pridružuje se i sasvim opravdan strah uzrokovan turskim provalama, različitim od povremenih vojnih pohoda ili oružanih ustanaka seljaka po tome što je opasnost od Turaka bila konstantna i time postala svojevrsan dio svakodnevnice. Tomislav Raukar u svom djelu *Hrvatsko srednjovjekovlje* ističe kako su najteže udarce od Osmanlija pretrpjela upravo seoska društva, ali upozorava i na to kako književnici samo okvirno spominju to stradalo selo,¹⁷² kako će se uostalom moći vidjeti iz primjera. Važno je ipak napomenuti kako je strah od turske opasnosti rezultirao pojavom posebnog fenomena u onodobnoj europskoj književnosti, nazvanog protuturska literatura, a kolika je bila njegova popularnost, dovoljno je spomenuti podatak da je tijekom 16. st. u Europi tiskano preko 1.600 djela protuturske tematike.¹⁷³

Dakako, zbog neposredne opasnosti od Osmanlija, i hrvatska protuturska književnost, pisana isključivo na latinskom jeziku, iako nije donijela konkretne rezultate

¹⁷¹ O djeci u nekim Držićevim djelima ipak ima spomena, ali treba se upozoriti kako na taj način stari zapravo nazivaju mladež iz čijih je postupaka jasno vidljivo kako oni više ne spadaju među djecu u pravom smislu riječi. O percepciji djece u Držićevu vrijeme (*Slast tartare*, str. 93-105).

¹⁷² Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 410-411. O hrvatsko-osmanlijskim ratovima postoji velika količina literature koju ovdje nije potrebno u cijelosti donositi, stoga upućujem na djelo Ive Mažurana i popis literature u njegovoj knjizi (*Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb 1998., str. 327-333).

¹⁷³ O njezinoj popularnosti također govori zanimljiv podatak kako je i sam Gutenberg, nakon turskog osvojenja Carigrada 1453. godine, najvjerojatnije prekinuo rad na svojoj Bibliji kako bi tiskao kratko djelo *Eyn manung der cristenheit widder den durken* ili *Poziv kršćanstvu protiv Turaka* (Stipčević, *Socijalna*, sv. 2, str. 260).

u dobivanju pomoći od europskih moćnika u obrani protiv Osmanlija, ostala je za-
pažena u Europi. No, dok većina pisaca, bez obzira na razinu svojeg stvaralačkog
umijeća, prvenstveno piše upravo angažirane govore čija namjera nije bila dosegnuti
visoki umjetnički stil, bilo je i onih kojima umjetničkog nadahnuća nije nedostajalo.¹⁷⁴ Među njima vrlo istaknuto mjesto zauzimaju Marko Marulić s epom *Judita* kao
alegorijom turske opasnosti, pismom papi Hadrijanu VI. na latinskom jeziku i pje-
smom *Molitva suprotiva Turkom* te Juraj Šišgorić sa svojom *Elegia de Sibenicensis agri
vastatione*, posebno zanimljiva za ovu temu.¹⁷⁵

Pišući svoju *Molitvu*, Marulić se uglavnom obraća Bogu, a značenje njegove pje-
sme prilično je općenito, pa selo spominje samo na početku i to u jednom jedinom
stihu: *Luge, sela, grade popliniv s' žegoše ...*,¹⁷⁶ dok mu Šišgorić ipak poklanja malo
više pažnje, a spominje i nejake seljake među braniteljima zavičaja. Uostalom, i sam
naslov njegove pjesme, *Elegija o pustošenju šibenskog polja*, naznačava da se ne radi
o urbanoj sredini: *Turcus adest patrie, patrios populetur ut agros / et Sibenicas frangere
pergit opes. (...) Currebatque simul cum fundis rustica pubes / praestoque cum tellis advena
miles erat. (...) noster ager Turco milite plenus erat. / Impius ille furens villas dedit ignibus
omnes / in cinerem versa est rustica tota domus. / Arvaque cum teneris alte surgentia spicis /
ieiunis potuit iam dare Turcus equis. / Totaque cum folio florentis vinea Bacchi / esca fuit cap-
to maxima facta gregi. / Vulcanoque datur preclare Palladis arbor, / vel facit umbrosas cesa
Minerva domos.*¹⁷⁷ Ovim se piscima u shvaćanju turske opasnosti za ruralne krajeve,

¹⁷⁴ Protuturska je literatura u hrvatskoj kulturnoj povijesti prije predmet povjesničara koji se njezinim
proučavanjem bave radi istraživanja koja nisu vezana za povijest književnosti, dok se ona u literaturi
o povijesti književnosti najčešće spominje samo usputno uz važnija djela autora koji su pisali i takve
tekstove. O tome više vidi: *Govori protiv Turaka*, prir. Vedran Gligo, Split 1983.; Bernardin Frankapan
Modruški, *Oratio pro Croatia. Govor za Hrvatsku*, prir. Ivan Jurković – Violeta Moretii, Modruš 2010.;
Stipčević, *Socijalna*, sv. 2, str. 261-266. Protuturska literatura javlja se i u glagoljaškim tekstovima, ali
se ipak razlikuje od latinskih po tome što zbog jezika ne prelazi granice hrvatskog govornog područja
pa gubi onu ključnu funkciju – vršenje svojevrstne agitacije kod europskih moćnika. O glagoljaškoj
protuturskoj literaturi, vidi: Isto, str. 266. Od ovih se pak tekstova razlikuju djela s turskom tematikom
nastala u drugoj polovici 16. st. pod dojmom junačkih podviga pojedinih kršćanskih ratnika ili pobje-
da kršćanske vojske nad Osmanlijama poput *Vazetja Sigeta grada* Brne Karnarutića ili *Razboja od Turaka*
Antuna Sasina, vidi: Brne Karnarutić, *Vazetje Sigeta grada* (odlomci), u: PSHK, knj. 5, str. 257-272; An-
tun Sasin, *Razboji od Turaka*, u: SPH, knj. 16, str. 173-197. Unatoč njihovoj većoj književno-umjetničkoj
vrijednosti, takva djela imaju i prilično izraženu epsku intonaciju zbog kojih nema socijalnih elemenata
pa se ovdje neće posebno uzimati u obzir.

¹⁷⁵ Tu spadaju i neki drugi poput Damjana Benešića i njegove ekloge s pozivom francuskom kralju Franji I.
na borbu protiv Osmanlija.

¹⁷⁶ Marko Marulić, *Pjesme*, u: *Marko Marulić*, prir. Ivan Slamnig, PSHK, knj. 4, Zagreb 1970., str. 129.

¹⁷⁷ Prijevod na hrvatski: *Turčin ovamo stiže da naša pustoši polja, / Hiteć da šibensku moć skrši i uništi svu. (...)
U pomoć ujedno skoči i seoska s pračkama čeljad, / Nađe se prisutan tu vojak, sa strijelama, stran. (...)
Turskih vojnika je pun svaki oranice slog. / Prokletnik bjesneći stade sve kuće da ruši i pali, / Svaki je seljački krov uskoro
pepeo, prah. / Žito, sa mladim onim i tekak prokglasim vlačem, / Turčin je konjima sve dao da utaže glad. / Čitavi
čokoti, s lišćem nabujale vinove loze, / obilan bili su brst stadu što pade u plijen. / Žarkome dadoše ognju i pre-
slavne Palade stabli, / Ili pak slomljenom svud maslinom činiše hlad* (Juraj Šišgorić / Georgius Sisgoriensis,
Elegije i pjesme / Elegiae et carmina, u: Hrvatski latinisti, sv. 1, prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović,
PSHK, knj. 2, Zagreb 1969., str. 138-143).

na poseban alegoričan način, pridružuje i Zoranić u *Planinama* govoreći: ... *pastirov nikuko, ki budi da predljivi kroz svagdanje naporstvo od vukov i već cić neprijateljskoga česta plinenja i robljenja (...)*.¹⁷⁸ No, izgleda da seljak nije samo bespomoćno gledao palež i pljačkanje turske vojske ili pak bježao da spasi goli život ostavljajući sve za sobom. Uz potresan opis turskog pustošenja šibenske okolice, Šišgorić u svojoj ovdje analiziranoj elegiji donosi jedan posebno zanimljiv detalj. Naime, kako se iz citiranih stihova vidi, seljak se u ovom slučaju ne spominje samo kao žrtva, već aktivno sudjeluje u ratovanju, u ovom slučaju kao praćkar, dakle kao pripadnik nekakvih postrojbi koje su vodile organiziranu obranu. Naravno, koliko god ovo bio zanimljiv podatak vrijedan detaljnijeg proučavanja, teško je za očekivati da se iz ove vrste izvora može saznati na kojoj je razini organizacija seljačkih postrojbi bila i koliko su one bile efikasne u borbi, stoga je to sve što se na ovom mjestu doznaje o seljaku kao ratniku. Eventualno se još iz ovog slučaja može prepoznati kako je ugroženost grada Šibenika uistinu bila velika kada se na oružje dizalo sve stanovništvo, pa i seljaci koji uglavnom vjerojatno nisu bili vični oružju i ratovanju.¹⁷⁹

Problematika hrvatsko-osmanlijskih ratova iznimno je kompleksna, stoga o njoj ovdje ne može biti više riječi, ali ne smije se zanemariti jedna važna činjenica direktno vezana uz osmanlijska osvajanja i seljački svijet, prešućena u onodobnim književnim djelima, a i danas zanemarena u historiografiji. Naime, poznato je kako je stanoviti broj seljaka u razdoblju 16. st. bježao u krajeve koje su Osmanlije osvojili zbog općenito većeg blagostanja koje je tamo vladalo i boljeg položaja nego što su ga imali na kršćanskim velikaškim posjedima. Naravno, osmanlijska osvajanja uzrokovala su bijeg brojnog stanovništva, uglavnom upravo seljačkog, u sigurnije kršćanske krajeve Italije i srednje Europe.¹⁸⁰ U svakom slučaju, bez obzira na to koliko je propagandna djelatnost, ako se za ono vrijeme to tako može nazvati, bila razvijena na jednoj ili drugoj strani, na selu je strah od osvajača sigurno postojao. Ako su pisci, koji su ipak najvećim dijelom pisali iza gradskih zidina te su barem donekle mogli imati nekakav osjećaj sigurnosti, prilično jako izražavali osjećaje straha i bespomoćnosti, može se samo zamisliti koliko je taj strah bio izraženiji i veći kod realno mnogo ugroženijih seljaka. No, kako se protuturska književnost nije pretjerano bavila socijalnom tematikom, već je pretežito bila ili angažirana politička ili vjerska, konkretnije podatke

¹⁷⁸ Zoranić, *Planine*, str. 55. Vukovi su tu, naravno, Osmanlije.

¹⁷⁹ Ipak, u slučaju Dubrovnika zna se kako su vojnici dolazili i iz ruralnih krajeva. Robin Harris donosi podatak iz teksta Filipa de Diversisa, u kojem ovaj govori kako su upravo stanovnici dubrovačkog zaleđa davali najvjestije mačevaoce (*Povijest Dubrovnika*, str. 305).

¹⁸⁰ Na taj problem upozorava, u kontekstu kritike suvremene hrvatske historiografije, Mladen Ančić (*Što svi znaju i što je svima jasno*. *Historiografija i nacionalizam*, Zagreb 2008., str. 62-67). Autor donosi i jedan primjer protuturskog govora koji spominje slučajeve "mamljenja kršćanskih podanika" u krajeve koje su osvojili Osmanlije (Isto, str. 64). Istog fenomena bio je svjestan i Stjepan Antoljak koji spominje kako su zbog okrutnih postupaka velikaša nakon seljačke bune 1573. godine brojni kmetovi, ali i pripadnici sitnog plemstva, prebjegli na osmanlijski teritorij (*Bune*, str. 142-143). O migracijama Hrvata u 16. st. uzrokovanim osmanlijskim provalama prema Italiji i srednjoj Europi, vidi: Kvetoslava Kučerová, *Hrvati u srednjoj Europi*, Zagreb 1998.; Lovorka Čoralić, *U gradu Svetoga Marka*, Zagreb 2001.

o stradavanju seljaštva u ratnim pustošenjima treba ipak tražiti u drugim vrstama izvora.

Urbani pogled na ruralni svijet

Kako su hrvatski pisci doživljavali seljake i seljački svijet pokazalo se kroz brojne do sada iznesene primjere, no na kraju treba odgovoriti i na pitanje koliko se dobivena slika seljaka podudara s onom u zapadnoj Europi, odnosno koliko od nje odudara i zašto. Još je na početku ovog rada istaknuto kako se ovakvim načinom istraživanja bavio američki povjesničar Paul Freedman, a njegovo je djelo *Images of the Medieval Peasant* u velikoj mjeri poslužilo kao uzor ovom radu.

Freedman daje puno opširniju sliku seljaka i književna djela, makar ih koristi u velikoj mjeri, nisu jedini izvor pa se ovdje neće raditi veće analize, no općenito gledajući, slika seljaka koju je on uspio rekonstruirati prilično je negativna, iako je bilo i pozitivnijih prikaza. Iako brojna srednjovjekovna djela kronološki odstupaju od ovdje spominjanih hrvatskih tekstova, zanimljivo je što se slika zapravo pogoršavala kako se srednjovjekovlje približavalo kraju, bez obzira na nova renesansna strujanja u Europi, pa među djelima koja spominje Freedman i onima koja stvaraju hrvatski pisci nema previše dodirnih točaka, kako u prikazivanju seljaka, tako i uopće.¹⁸¹ Za razliku od tog, izuzetno antiseljački nastrojenog, pogleda u kojem je odmak od takve prakse prikazivanja bio rijetka iznimka, našim književnicima kao da ni približno nije toliko stalo do izrugivanja ili iskazivanja prezira, a opet daleko od toga da nisu zamjećivali seoski svijet. Primjerice, Zoranićevi pastiri u usporedbi s opisima seljaka na temelju književnih djela kakve nam Freedman ili Le Goff u svojim djelima donose, nemaju apsolutno nikakve sličnosti.¹⁸² Štoviše, u najvećem broju slučajeva dijametralno su suprotni. Najnegativniji prikazi za slučaj hrvatske književnosti nalaze se u *Komediji od Raskota*. Ova komedija s klasičnim ljubavnim zapletom i isto tako klasičnim sretnim završetkom, među ovdje analiziranim djelima najviše koristi vulgarnosti da bi se postigao komičan efekt. U njoj likovi psuju i općenito se izražavaju vulgarno, koriste se "masne" šale, a seljaci su, pogotovo Rasko, općenito uglavnom negativno karakterizirani kao lažljivci, hvalisavci, kukavice i naivčine od kojih je lako raditi budalu. To je, dakle, gornja granica prikazivanja seljaka u lošem svjetlu što se tiče hrvatske književnosti. No, u usporedbi s nizom djela u Freedmanovom istraživanju koja negativno prikazuju seljake, *Komedija od Raskota* ne može se mjeriti, seljake se čak ponekad opisivalo kao gore od Židova, što je bila prilična uvreda.¹⁸³ Ono što je vrlo važno, čini se kako je seljak višim slojevima u zapadnoj Europi zadržavao prilične probleme kada je bilo riječi o potrebi njegovog prikazivanja jer, unatoč tome što im je bilo izrazito odbojno, seljaštvo je s druge strane bilo produktivno i

¹⁸¹ Za negativne prikaze seljaka krajem srednjeg vijeka, vidi: Freedman, *Images of the Medieval*, str. 172; za pozitivne prikaze seljaka, vidi str. 213-235.

¹⁸² Isto, str. 140-143, 157-158; Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 84-85.

¹⁸³ Freedman, *Images of the Medieval*, str. 153.-154.

potrebno ostatku društva pa se zbog moralnih nedoumica nije točno znalo kako da ga se prikaže.¹⁸⁴

Kada se govori o hrvatskoj književnosti, također je interesantno i važno napomenuti kako pastorage nisu isključivo idealizirale seljaka, pogotovo kod Držića, niti su ga komedije isključivo ismijavale. Kod nekih komediografa oni nisu ni spominjani, dok se Držić, kod kojega su seljaci uvijek više ili manje prisutni, u nekim svojim komedijama prvenstveno fokusira na ismijavanje i kritiziranje vlasti te pokvarenog, nesposobnog visokog staleža, a ne onog najnižeg. Zapravo, unatoč određenoj naivnosti, priprostosti, ponekad kukavnosti te ponešto vulgarnijem jeziku i govoru koji čak ni u najvulgarnijem djelu koje je ovdje spominjano ne odskače iz granica dobrog ukusa, seljački svijet prikazan u djelima hrvatskih književnika 15. i 16. st., i kada nije idealiziran, nema previše veze s onim iz zapadne Europe.¹⁸⁵ Uz konkretne pravne odnose spomenute još u uvodu, pri čemu je dalmatinski seljak bio slobodnjak, razlog ovolikom razumijevanju za seljaka kod gradskog čovjeka, u pravilu onog koji dolazi iz intelektualnih krugova, može se tražiti u njegovom interesu za proučavanje seljačkog svijeta i narodne kulture. Uostalom, Zoranić kao glavnog protagonista u imaginarnom seljačkom svijetu stavlja samoga sebe, Hektorović se svojim ribarima bezrezervno divi, a da pisci nikako nisu zazirali od seljačke kulture, govori i činjenica kako je Juraj Šišgorić s velikim zanosom sakupljao narodne pjesme i poslovice, prevodio ih na latinski te im čak davao prednost pred najboljim antičkim piscima.¹⁸⁶ Uz to, poznato je kako je prirodno okruženje bilo idealno za poticanje umjetničkog stvaranja pa su brojni pisci inspiraciju tražili izvan zidina svojih gradova, pa tako i Držić odlazi iz grada kako bi u miru pisao *Tirenu*. No, nisu umjetnici bili jedini koji su gajili ljubav prema prirodi. Građani koji se nisu bavili umjetnošću također su mnogo držali do svojih ljetnikovaca u koje su se sklanjali kada su imali potrebu odmoriti se od gradske vreve.¹⁸⁷ Sve ovo pokazuje kako su pisci sa zanimanjem pristupali seljaku te su imali dobar temelj i očito još bolju volju da ga ne prikažu u onakvom svjetlu kakvo je bilo uobičajeno u srednjovjekovnoj Europi. Davši time njegovom prikazu poveću dozu realističnosti, oni o seljaku govore mnogo neposrednije, što otvara dodatne mogućnosti povijesnog istraživanja.

¹⁸⁴ Isto, str. 156.

¹⁸⁵ U nekim djelima, makar se pojavljuju, nisu seljaci ti koji su glavni predmet sprdnje nego stranci koji ne dolaze iz ruralnih već iz drugih urbanih sredina. To se lako može primijetiti kod Dubrovčana koji su se voljeli rugati Kotoranima, na čemu Držić temelji svoju komediju *Tripče de Utolče*, a i sami Dubrovčani ponekad nisu bili pošteđeni toga, pa su ismijavani u Hvaru, što se može vidjeti u *Hvarkinji* i njezinom komičnom liku Mikletu koji je došao iz Dubrovnika.

¹⁸⁶ PSHK, knj. 2, str. 117. Na žalost, ta njegova zbirka do danas nije pronađena. Općenito o zanosu hrvatskih književnika narodnom usmenom književnošću, vidi: PSHK, knj. 1, str. X-XI.

¹⁸⁷ O dubrovačkim ljetnikovcima, i potrebi za odmorom od gradske svakodnevnice u prirodi, vidi: Harris, *Povijest Dubrovnika*, str. 318-326. Na istom se mjestu ističe kako to nije bila specifičnost isključivo Dubrovčana. Ovakva praksa veličanja izvangradskog života nije specifičnost dalmatinskih viših slojeva, već je prije još jedan u nizu preuzimanja uzora iz onovremenog sredozemnog plemićkog načina života (Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, str. 359-360).

U pokušaju boljeg razumijevanja percepcije seljaka u ovdje analiziranim djelima od strane drugih, svakako pomaže ako se u obzir ne uzmu samo pisci, već i publika koja je konzumirala njihova djela. Važnost publike već je spomenuta u prvom dijelu ovoga rada, a ovdje će se malo detaljnije razraditi. Tko je sve čitao djela ili tko je točno sačinjavao publiku onda kada su se ove predstave izvodile kao nove, jasno je da se danas ne može znati u detalje, no ako se uzme u obzir na koji su način i za koga pisci stvarali ta svoja djela, kako su ona doživljavana i kakav je odnos prema knjizi kao društvenom fenomenu vladao tada, može se dobiti bolji uvid u njihov profil.

Tko je sve čitao knjige? Odnos prema knjizi u 15. i 16. st. među dalmatinskim intelektualcima i važnost koju su joj pridavali vrlo konkretno ilustrira jedan od njih samih, Ilija Crijević, svojom pjesmom naslova *In bibliothecam*.¹⁸⁸ No, položaj knjige kroz srednji vijek imao je svoju razvojnu putanju od iznimno rijetkog do gotovo sasvim uobičajenog predmeta, za što je velikim dijelom, naravno, zaslužan izum tiskarskog stroja. Također, mijenjala se i struktura vlasnika. Tradicionalno zadužena za očuvanje i širenje pismenosti, Crkva do 15. st. gubi monopol nad knjigom koju posjeduje sve veći broj svjetovnjaka.¹⁸⁹ Razumljivo je kako su pisci željeli imati što širi krug čitatelja, ali su im u tome rasprostranjena nepismenost među širokim narodnim masama i nepoznavanje latinskog jezika, koji je bio osnova bilo kakve pismene djelatnosti, predstavljali velik problem. Osim angažiranja na opismenjavanju puka, taj su problem djelomično riješili tako da su intenzivnije počeli pisati na narodnom jeziku jer pučani koji su i znali čitati nisu razumjeli nijedan drugi jezik, kao ni oni koji su ih pri tada uobičajenim grupnim čitanjima slušali. Ipak, pismenost je i dalje ostala privilegija malog broja ljudi koji su pripadali učenoj eliti.¹⁹⁰ No, zbog njegove neobrazovanosti, seljačkom stanovništvu književno-umjetnička literatura na hrvatskom, o stranom jeziku da se i ne govori, nije bila niti potrebna. Na raspolaganju mu

¹⁸⁸ Ilija Crijević / Aelius Lampridius Cervius, *Elegije, pjesme, epigrama / Elegiae, carmina, epigrammata*, u: PSHK, knj. 2, str. 416-417.

¹⁸⁹ O razvoju knjige kao posjedovnog predmeta, ali i važnosti posuđivanja knjiga do 15 st., vidi u: Stipčević, *Socijalna*, sv. 1, str. 186-194, 262-263, 278-281. Promjene u posjedovanju knjiga vidljive su i u četrnaestostoljetnoj Dalmaciji na primjerima dvojice zadarskih trgovaca, Mihovila i Damjana, koji su posjedovali dvadesetak, odnosno četrnaest knjiga (Isto, str. 190).

¹⁹⁰ Za opismenjivanje puka razni pisci pišu kratke i sažete gramatike, abecevice, kalendare, dvojezične rječnike i razne druge knjige tako da je u 17. i 18. st. postojala već čitava pučka literatura koja svoje početke vuče iz ranijeg vremena, vidi: Stipčević, *Socijalna*, sv. 2, str. 334. O radu Crkve na opismenjivanju puka i specifičnoj jezičnoj situaciji na hrvatskom govornom području koja je olakšavala razumijevanje liturgijskih tekstova onima koji nisu znali latinski (Isto, str. 204-214). Unatoč nastojanjima crkvenih i svjetovnih vlasti da suzbiju nepismenost, ona je čitavo vrijeme bila vrlo rasprostranjena, a uz ostale niže slojeve, seljaci su se također sami opirali opismenjivanju. Pokušaj izračunavanja (ne)pismenosti u Hrvatskoj 18. st. donosi Stjepan Krivošić koji je izračunao kako je oko 1785. godine bilo približno 93,5% nepismenog stanovništva, ili oko 65.000 pismenih ljudi. Oskakanja od toga u razdoblju kraja srednjeg i početka novog vijeka, zbog još lošijeg sustava obrazovanja i još većeg nemara za nj, što se ozbiljno počinje smanjivati tek s prosvjetiteljstvom, mogu pokazati samo još veći postotak nepismenih (Isto, str. 340-343). O broju i sadržaju knjiga koje su posjedovali učeni građani, vidi: Isto, 351-355. Naravno, nije ni sve obrazovane zanimala književnost; o nezainteresiranosti mladih Dubrovčana, vidi: Stojan, *Slast tartare*, str. 106.

je bila uglavnom osnovna vjerska literatura koju su svećenici besplatno dijelili, što je bilo i više nego dovoljno.¹⁹¹

No, cjelokupna onovremena književna umjetnost ipak se nije ograničavala samo na pismenu elitu. Dramska su djela kroz kazalište svakako bila dostupnija širim masama. Činjenica je da su pisana prvenstveno za izvođenje pred publikom, nikako samo za čitanje, a kakva je to publika bila, vidi se dosta dobro iz Držićevih prologa svojim djelima, u kojima se lako primjećuje kako je on uistinu živo komunicirao s publikom.¹⁹² Pojedine njegove predstave izvođene su na pirovima za manji broj ljudi, bogato građanstvo ili vlastelu, ali i u gradu na otvorenom gdje se, uz gradske velikodostojnike, skupljao i svekoliki puk. Stoga, znanje čitanja nije bio jedini uvjet za uživanje u književnoj umjetnosti, dovoljno je bilo samo slušati i gledati, što je omogućilo i onom većem broju nepismenih da se upoznaju s književnošću. Isto tako, makar se zna da je Držić imao podosta problema s dubrovačkim vlastima zbog svojih dramskih djela, daleko od toga da je uzrok tomu bilo nedolično prikazivanje seljaka – u njegovom slučaju radilo se o mnogo goroj i opasnijoj sorti ljudi, o “ljudima nahvao”, kako ih on sam naziva. Dakle, ako se, uz ostale navedene argumente, u obzir uzme i to da su primjedbe publike, ukoliko bi ih za neku predstavu i bilo, upućivane zbog drugih elemenata, a ne zbog načina na koji se prikazuju seljaci, moglo bi se ustvrditi kako je ovakav umjetnički doraden i na poseban način izražen pogled pisca u velikoj mjeri i odraz percepcije cjelokupnog tadašnjeg urbanog stanovništva na seoski svijet.

Zaključak

Kako je već rečeno, ovaj rad ne pokriva sve segmente seljačkog života iz jednostavnog razloga što se svi oni ne spominju u izvorima koji su ovdje uzeti u obzir. No, cilj ovog rada nije ni bio stvoriti cjelokupnu sliku, već u skladu s mogućnostima koje ova vrsta izvora pruža, proučiti što jedna specifična grupa hrvatskih kulturnih i intelektualnih djelatnika govori o jednom drugom svijetu kojemu nisu izravno pripadali. Stoga se ovdje u velikoj mjeri, a ponekad, ako ne i više onda barem jednako, na neizravan način mnogo doznaje i o njima samima. Premda dobivena slika nije potpuna, ipak se iz proučene građe barem okvirno može razaznati kakav je bio seljak i seljački svijet kasnog srednjeg vijeka, a pri tome se svakako najuspješnije mogao ocrtati odnos između sela i grada čiji je intenzitet, kako je već naglašeno, bio na visokoj razini, do te mjere da se u nekim slučajevima jasne granice između ruralnog i urbanog gube u prožimanju tih dvaju svjetova. Dakle, moglo bi se reći kako seosko društvo nije bilo izolirano nego je ravnopravno koegzistiralo s ostalim društvenim slojevima hrvatskog kasnog srednjovjekovlja čineći tako cjelokupan društveni mozaik tog doba.

¹⁹¹ Stipčević, *Socijalna*, sv. 2, str. 346.

¹⁹² Pri određivanju pravog socijalnog statusa publike mogu nastati i poteškoće jer se Držić često u svojim prolozima obraća običnim građanima oslovljavajući ih naslovima plemić ili vladika, o tome, vidi: Stojan, *Slast tartare*, str. 84. O njegovom teatru u dubrovačkoj svakodnevnici općenito, vidi: Isto, str. 81-90.

Što se pak sveukupne spisateljske djelatnosti hrvatskih pisaca 15. i 16. st. tiče, treba naglasiti kako ona u ovom radu nije do kraja istražena zbog preopširnosti uvjetovane raznolikošću književnih rodova i vrsta kojima su se pisci izražavali. Stoga, bilo je neizbježno povući granicu između onih djela koja će se analizirati i onih koja će morati ostati po strani. Nema potrebe na ovom se mjestu detaljnije pozabaviti problematikom teorijske klasifikacije književnosti kako bi se поближе objasnio i opravdao kriterij odabiranja tekstova, već je dovoljno reći kako su ovdje u obzir uzeta samo djela književno-umjetničke prirode u najužem smislu te riječi. Neke druge književne vrste, poput putopisa, dnevnika, memoara i njima sličnih, zbog svojih širih, književno-znanstvenih ili publicističkih karakteristika, ostala su neproučena. No, nema sumnje da i ta djela mogu biti od velike koristi, zbog čega bi svakako trebalo i na njih obratiti dodatnu pozornost.

Na kraju, preostaje još jednom se osvrnuti na samu prirodu korištenih izvora. Nakon što je njihovo analiziranje za potrebe istraživanja ovog rada obavljeno, osim što se ispostavilo da su u kvantitativnom smislu te po raznolikosti tema i pisaca ona izuzetno bogata motivima vezanim uz razne segmente ruralnog svijeta. Sukladno tome, ova se vrsta izvora u potpunosti pokazala dostojnom za istraživanje ne samo ovdje proučene tematike, nego i mnogih drugih u kontekstu hrvatskih prilika, pa se svakako može reći kako ono što vrijedi za suvremena historiografska kretanja uopće, u ovom slučaju vrijedi i za ona hrvatska. Uostalom, donekle se već moglo vidjeti kako je tema obrađivana u ovom radu samo mali dio o kojem bogata hrvatska renesansna književnost može nešto reći. Naime, govoreći o interakciji sela i grada, moglo se već uočiti da ona mnogo, zapravo često čak i više, govori o urbanom negoli ruralnom, a proučavajući dalje, primjera bi se svakako moglo nabrojiti još. Naravno, ne smiju se prešutjeti niti neka ograničenja, svojstvena zapravo svakom pojedinačnom povijesnom izvoru, pa tako i ovom. No, ti se nedostaci uglavnom mogu svesti na neke generalne karakteristike koje vrijede za veliku većinu izvora. Možda bi jedini specifični nedostatak bio taj što su analizirana djela, kao uostalom i sva književno-umjetnička djela, nastala prvenstveno kao umjetnička pobuda pojedinih pisaca i nisu pisana kako bi ostavila dokumentarnu sliku vremena, već to čine samo posredno. Sve u svemu, vjerujem da se može očekivati kako bi se, uz dosadašnje iznimke, u budućim istraživanjima moglo, ako ne u potpunosti, onda barem više pozornosti i prostora dati umjetnosti kao kompetentnom izvoru, bez obzira na to o kojoj se temi i o kojem povijesnom razdoblju govorilo.

Što se daljnjeg proučavanja seljaštva na ovaj način tiče, svakako bi bilo interesantno i potrebno proučiti književnost koja se direktno nadovezuje na ovdje analizirano razdoblje kako bi se dobio uvid u eventualni pomak (na bolje ili na lošije) u percipiranju seljaka u književnosti. Makar barokna književna djela više ne spadaju u kronološke granice ovoga rada, zbog čega ih nisam ni analizirao, svakako treba spomenuti kako bi bilo korisno proučiti neke naše književnike te umjetničke epohe,

posebice Stijepu Đurđevića i Ivana Bunića Vučića, čija bi djela mogla dati još mnogo vrijednog materijala za daljnja istraživanja i dalje prilično čvrsto i izravno vezana za razdoblje o kojem je ovdje bilo riječi. Naravno, moglo bi se ići i dalje pa proučiti slika srednjovjekovnog seljaka iz suvremenije perspektive devetnaestostoljetne književnosti ili one potpuno suvremene kakvu je stvorila, i dalje na različite načine stvara, filmska umjetnost, no to su već sasvim druga pitanja koja će ovdje morati ostati samo naznačena.

Filip Novosel

**Peasants and the Peasant World of the Late Middle Ages described
by Croatian Fifteenth- and Sixteenth-Century Writers**

Summary

Being one of the three parts of medieval society, the peasantry has become a rather important topic in historiography in the last couple of decades. However, Croatian historiography mostly lacks that kind of investigation, and thus historians still have both a lot of space and material to deal with when it comes to research into the peasantry in the Croatian context. The main subject of this article is the peasantry of the Dalmatian coast in the Late Middle Ages. Modelled on the results of Western European and American literature on this topic, the article analyses Croatian Renaissance literature, most of all pastorals and comedies, those of Marin Držić in the first place, but also the works of Petar Zoranić, Martin Benetović and some others.

After a theoretical review of the achievements of Croatian and Western historiography on the subject of the medieval peasantry, the main part of the article focuses on the Dalmatian late medieval peasantry from the characteristic point of view of Croatian fifteenth- and sixteenth-century intellectuals. Therefore this view is divided into two parts. In the first part, the idealistic picture is presented, while the other part discusses the everyday life of peasants, from their labour, interaction with a city, and gender relationships, to their diet and, at the end, the influence of the Ottoman invasion on their life. The last part of this article is dedicated to a comparison of Croatian and Western medieval views on peasants.

Key words: the Middle Ages, Renaissance, peasantry, Croatian literature, pastoral literature, comedy, Marin Držić